علی حیدر تینڈڑے شعر کنوں ایہہ چونترہ دلی آگرہ ہے

وسیب (۳ ماہی)

بیاد ——— حضرت علی حیدر ملتانی

کتاب لڑی (1)

علی حیدر ملتانی نمبر

پنج سی حرفیاں اَکھیاں حیدر پنجے گنج معانی دے نی
وانگ حروف مقطع دے ایہہ راز رموز نہانی دے نی
ایہہ ڈوہڑے ویکھ کے بُھل ناہیں ایہہ قاصد دلبر جانی دے نی
ایہہ شارح قول انا الحق دے اتے معانی اعظم شانی دے نی
نہ ول سائیں تھیو پرے، ایہہ ناز پری ملتانی دے نی
چھن چھن چوڑا تے گھم گھم چاٹی، ایہہ گھُمکار مدھانی دے نی
علی حیدر ہتھ جے مکھن آوے تاں مطلب ایں نمانی دے نی

مدیر اعلیٰ

مختار علی شاہ

علی حیدر تیندڑے شعر کنوں ایہہ چونترہ دلی آگڑہ ہے

وسیب (سہ ماہی)

بیاد ـــــــ حضرت علی حیدر ملتانی

کتاب لڑی (1)

علی حیدر ملتانی نمبر

پنج سی حرفیاں اُکھیاں حیدر پنجے گنج معانی دے نی
وانگ حروف مقطع دے ایہہ راز رموز نہانی دے نی
ایہہ ڈوہڑے ویکھ کے بھُل ناہیں ایہہ قاصد دلبر جانی دے نی
ایہہ شارح قول انا الحق دے اتے معانی اعظم شانی دے نی
نہ ول سائیں تھیو پرے، ایہہ ناز پری ملتانی دے نی
چھن چھن چوڑا تے گھم گھم چاٹی، ایہہ گھبکار مدھانی دے نی
علی حیدر ہتھ جے مکھن آوے تاں مطلب ایں نمانی دے نی

مدیر اعلیٰ

مختار علی شاہ

مُل 100 روپے

ایڈوائزری بورڈ

تندیر

''ناں ول سئیں تھیوو پرے'' اے ناز پری ملتانی دے نی

اساں ایں ہ گالھوں خش قسمت ہیں جو اساں زمانے دے عہد دا حصہ ہیں جیڑھا بہوں تکھے تکھے بدلدا پئے اتے اپݨی سابقہ مستقل شکل ختم کرتے بالکل نویں شکل وصورت وچ آندا پئے۔ وٹاندا اے عمل بہوں جلدی ٹورکوں پُݨن آکلا ہے۔ جڈاں مشیناں ساڈے تے حکمران بݨ ویساں کیوں جو حالی تئیں مشیناں ساکوں اپݨا متھاج بݨایا ہے جیندی وڈی مثال لوڈ شیڈنگ دے تھیوݨ تے تقریباً 90 فیصد کم دا رک ونجݨ ہے۔ مشیناں دے ایں عہد وچ جڈاں انسان ترقی کرتے چن تے خلا وچ دیرے لائی کھڑے اُتھاں اوندے مضر اثرات ساڈے تے بہوں برے پیئن پہلے انسان دی چنگائی مندائی دی ونڈ وتر فرشتے تے زناور دے تقابل نال تھیندی ہئی جو انسان چنگاں ہے تاں فرشتوں کنوں اُچا تے سچا ہے اتے جیکر اہیں مندا ہے تاں زناوریں کنوں وی بدتر ہے پر ہݨ ہر انسان وچ مشینی اثرات آندے ویندے ہن۔ اخلاقی رویئے، سماجی مزاج، آرٹ تے کلچر تے کمپیوٹر ٹیکنالوجی تے مشیناں چڑھ مار کرڈتی ہے جیندی وجہ توں ساڈے عوامل تے ردِ عوامل سارے مشینی تھی ڳین امریکی فوج ڈراوݨ دے ذریعے بندے مریندے تے تلے بندہ خود بم بݨ ڳئے او بنداں وچ وڑ دے تے پھٹ تے دھماکہ کرڈیندے آپ تڑاپی تے چھک دھرک تے ایں زمانے وچ سب توں وڈا دھک ساڈی جڑت کوں لڳے۔ اساں ہک ہئے دے نال راہندے ہوئے ہزاراں کوہاں دی وتھ تے ہیں۔ اساں انہاں لوکیں تے رویاں کنوں وی دور تھیندے ویندے ہیں جنہاں صدیاں سالیں تئیں انسان کوں بندہ بݨاوݨ دی کوشش کیتی ہے انسان بہوں ساری اخلاقی تے سماجی پابندیاں توں چھٹل ہئی تے جئیں ویلے اوں بندگی اختیار کیتی تاں سماجی تے اخلاقی قدراں دا باندا بݨ ڳیا۔ انسان توں بندہ بݨݨ دا پندھ کئی صدیاں سالاں دا ہے ہر بندہ توں مشین بݨݨ دا عمل چھڑا کجھ سالیں دا ہے۔ جتھاں ساڈے وچ شخصی، قومی، معاشی، سیاسی تے جغرافیائی وتھاں تے وٹاندراں ودھ ڳیاں ہن۔

علی حیدر ملتان دی ڳول پھرول درحقیقت ساڈی اپݨی ڳول پھرول دا عمل ہے اساڈے اپݨے انہاں اخلاقی تے سماجی رویاں دی ڳول دی تحریک ہے جیڑھی علی حیدر ملتانی سانویں لکھاں صوفیاء کرام اپݨی حیاتی دے کشالے کٹ

تے ساکوں مثالاں دے ذریعے ڈتی ہے اے اوتارے، ہن جنہاں دی پکڑائی نال اساں ول بندگی دے شاندار پدھر تے اپڑ سگدے ہیں تے ایندے نال نال خود شناسی دا عمل وی نکھا کر سگدے ہیں۔ جو اساں ہیں کون جتھاں ہن علی حیدر ملتانی دا مزار ہے ایندا پہلا مرکز تے محور کیا ہا تے ہن کیا بݨ گئے؟ علی حیدر ملتانی بذات خود کون ہن تے ہن کنہاں دے ہتھے چڑھ گین۔ اتھوں دے وسنک جیڑھے ہمیش ملتان دی چھاں چھتر تلے رہے ہن ادا اپنی اصل شناخت کیوں ونجا بیٹھن انہاں کوں ''جانگلی'' سڈ تے انگریزاں اپݨی نفرت دا اظہار کیتا تے بعد وچ اپر پنجاب دی اسٹیبلشمنٹ انہاں دے ایں ناں ''جانگلی'' کوں پرموٹ کیا جو انہاں وچوں ولدا، بابا فرید، سلطان باہو، علی حیدر ملتانی تے وارث شاہ اے ایندے نال نال نظام لوہار دُلا بھٹی احمد خاں کھرل تے بعد وچ ممتاز دولتانہ جیہے لوک نہ جمݨ تے سٹیبلشمنٹ دے خلاف اپݨے مزاج دے مطابق اُٹھی نہ کھڑے تھیوݨ اے تاں اولوک ہن جنہاں تلمبہ وچ سکندر مقدونی کوں لکیے کڈھوا ڈتے ہن انگریزاں کوں اُتھوں نکلݨ تے مجبور کر ڈتا ہئی تہوں انہاں لوکیں تے انہاں دے رہݨ دی شناخت کوں مکاوݨ تے مکروہ بناوݨ دی کوششاں تھیندیاں پیاں، ہن جیویں آہدن ناں ہک پہلے چکڑ ہئی اتوں بھیڈاں چا متریا، مشیناں دے ہتھوں ساڈی اصل شکل وگڑ دی ویندی ہے۔ اُتھاں شخصی تے گروہ چڑھ ماروی ساڈی شناخت مکیندی پئی ہے۔

علی حیدر ملتانی دا آسرا گھن تے درحقیقت اساں اپݨے اصل پاسے ونجݨ دی کوشش کریندے پئے ہیں انہاں دے 234ویں عرس دے موقع تے پہلی کانفرنس دا انعقاد تے علی حیدر ملتانی دی یاد وچ وسیب ریسرچ جرنل اشاعت دا مقصد اج ماضی کوں نال رلیندے ہوئے مستقبل دے فیصلے کرݨ دی تݨ مارن ہے میں انہاں سبھنائیں دا تھورائیت ہاں جنہاں دا اے درہے سخنے تے قدمے ان تحریک دا حصہ بݨدے ہن خصوصاً وسیب تے ایڈوائزری بورڈ، ایڈیٹوریل بورڈ معاونین جنہاں دے ناں تندیر وچ ڈے ڈتے گئے ہن اتے ایں کانفرنس دے انعقاد دے موقع تے متولیاں علی حیدر ملتانی تے خصوصاً درگاہ دے سجادہ نشین قاضی اللہ بخش دا تھورائیت ہاں جیڑھے ایں تحریک دے وڈے بانھ بیلی ہن ایندے توں انج استاد الاساتذہ سئیں پروفیسر ڈاکٹر جاوید چانڈیو صاحب صدر سرائیکی وصدر خواجہ فرید چیئر اسلامیہ یونیورسٹی سئیں پروفیسر ڈاکٹر علمدار بخاری ڈائریکٹر سرائیکی ایریا سٹڈی سنٹر بہاء الدین زکریا یونیورسٹی ملتان پروفیسر ریاض حسین سندھڑ پروفیسر شمیم عارف قریشی پروفیسر رفعت عباس، پروفیسر اجمل مہار، پروفیسر بدر مسعود، پروفیسر ممتاز بلوچ، پروفیسر عصمت اللہ شاہ، پروفیسر عامر حفیظ ملک، پروفیسر حافظ فیاض صاحب تے پیر مظفر بخاری صاحب دی شرکت دا تھورائیت ہاں۔ ایندے کنوں انج وسیب تے کانفرنس دے منتظمین سرائیکی سٹڈی سرکل ملتان دے صدر سئیں باسط بھٹی ثمر عباس ہراج، شہزاد لغاری، محمود مہے، منصور مہے، طفیل بلوچ، محبوب تابش، اویس بوسن، خواجہ

طلحہ، قاضی صغیر احمد، قاضی خسیب حیدر، قاضی وحید حیدر، شفیق حسین، غلام میراں، شہریار، سید علی ایندے کنوں انج متولایاں دربار علی حیدر ملتانی سئیں قاضی اشفاق حسین، قاضی شمشاد حسین، قاضی فخر عباس، قاضی قیصر عباس، قاضی نصر الدین دادی بہوں تھورائیت ہاں جوانہاں علی حیدر ملتانی دی ایں تحریک کوں اگوہاں کرݨ وچ اہم کردارادا کریندے پن۔ایہا جل دی وجہ توں ایں ریسرچ جرنل وچ بہوں ساریاں گھٹکیاں رہ گیاں ہن جنہاں کوں اگلے شمارے وچ یقیناً مکا ݙتا ویسی۔کئی کوتاہی دا ساراݙوس میں آپ کوں ݙیساں تے ایں تحریک دیاں سبھے چنگائیاں ایندے بانہہ بیلیاں دے ناویں ہن۔سئیں قاضی اللہ بخش سجادہ نشین درگاہِ عالیہ حضرت علی حیدر ملتانی ایں عظیم صوفی شاعر تے تحقیق کرݨ وچ بانہہ بیلی بݨݨ واسطے ہر ویلھے تیار ہن اُنہاں نال رابطہ اِیں نمبر تے کیتا ونج سگدے۔(0301-7672234)''مکدی گالھ ہے جو اللہ سوہݨا سئیں علی حیدر ملتانی دے صدقے ساݙی ایں کوشش کوں قبول کرے تے میݙے مرشد قبلہ وکعبہ حضرت عبدالخالق خالد صاحب دی دعاواں دے طفیل علی حیدر ملتانی دی ایں تحریک کوں کامیاب کریں

نغمہ کجا ومن کجا ساز سخن بہانہ ایست
سوئے قطار می کشم ناقۂ بے زمام را

احقر

مختار علی شاہ

چیف ایڈیٹر

0300-6373829

علی حیدر ملتانی

کیفی جام پوری

ڈو جھے دور دے اوّلین شاعر علی حیدر آپ داناں وی ہے تے تخلّص وی۔ کہیں کہیں ضرورتِ شعری نال حیدر بھی لکھ ویندے ہن۔ آپ چک چوترہ ضلع ملتان دے ہک صاحب علم گھرانے وچ ۱۱۰۱ھ میں پیدا تھئے آپ دے والد بزرگوار داناں سید محمد امین ہا۔ جو گیلانی سادات وچوں ہے، تے قاضی سڈ ویندے ہن۔ علی حیدر نے ملتان دے ہک ممتاز عالم تے شیخ وقت مولوی نور محمد صاحب دے سامنے زانوائے ادب تہ کیا تے علومِ متداولہ وچ دستگاہِ کامل حاصل کیتی وڈے متقی زاہدے، عابد تے خدار سیدہ انسان ہن۔ ۱۱۹۱ھ وچ واصل بحق تے اتھاہیں چک چوترہ وچ دفن تھئے۔

سیاسی حیثیت نال آپ دا زمانہ وڈا پر آشوب ہا۔ حکومت مغلیہ دی مرکزی حیثیت ختم تھی چکی ہئی۔ پنجاب وچ سکھیں اُدھم مچار کھیا ہا۔ پٹھانیں دی یلغاراں مزید ودھ گیاں ہن۔ انہاں حالات وچ آپ ہوراں جیڑھا تاثر ڈتا او ذیل دے اشعار توں واضح تھیندے۔

ب: بھی زہر نہیں جو کھا مرن کجھ شرم نہ ہندوستانیاں نوں
کیا حیا انہاں رلجیاں کوں کجھ لج نئیں تورانیاں نوں
بھیڑے بھر بھر ڈیون خزانے فارسیاں کوں خراسانیاں نوں
وچ چھوٹیاں دے تک بڈ وجے لہو نہ ودھیا پانیاں نوں

ہکے تاں کھا کٹاری مر ونجے سکھو نہ مار ایرانیاں نوں

ڈاڑھیاں چا مُنایاں اکھیوں کشف اے انہاں زنانیاں نوں

اُنہاں تو بچیاں زنبور چیاں نوں انہاں برقندازاں بانیاں نوں

انہاں بانکیاں ٹیڑھیاں ڈنگیاں نوں انہاں ترکاں آکڑ خانیاں نوں

انہاں نوک بنداں دھُنی جامے بانکے تے پوش کمانیاں نوں

انہاں پلنھی بازاں بزاریاں نوں انہاں خیل قداں افغانیاں نوں

انہاں تبتی کشتی گیراں نوں انہاں تیر انداز کمانیاں نوں

حیدر آکھ توں انہاں ہیجڑیاں نوں انہاں خصیاں نامردانیاں نوں

آپ دا کلام اکثر سی حرفیاں تے مشتمل ہے۔ ہک لاجواب نظم "اے ناز پری ملتانی دے" وی آپ دی کلیات وچ شامل ہے جئیں وچ آپ نے اپنے کلام دی خصوصیات بیان کیتیاں ہن۔

ڈاکٹر فقیر محمد لاہوری نے کلیات علی حیدر مرتب کیتی جیکوں پنجابی ادبی اکیڈمی لاہور نے شائع کیتا ہے ایں وچ اکثر ڈوہڑے جو اتھاں دے لوکیں وچ مقبول ہن نظر نہیں آندے۔ علاوہ آپ دی زبان کو وگاڑ تے پنجابی بناون دی کوشش کیتی گئی ہے۔ یقین منو جو ایں کلیات وچ درج کیتے گئے اکثر و بیشتر اشعار سرائیکی بولن والے نہ پڑھ سگدے ہن۔ نہ سمجھ سگدے ہن۔ تے اے گالھ ڈاکٹر صاحب تئیں محدود نہیں لاہور دے ہر پنجابی نویس دی خصوصیت بن چکی ہے۔

پورے ڈو سال گذر ونجن تے وی آپ دے کلام دی تازگی تے شگفتگی وچ کئی فرق نی آیا۔ بقول احمد ندیم قاسمی انہاں دی شاعری وچ فلسفہ تے تصوف دے علاوہ ہک رقصاں لہر سی ہے۔ جیڑھا جو اردو وچ میر، غالب، تے اقبال کوں نصیب تھئی۔ نمونہ کلام اے ہے۔

ع عشق دی منزل اوکھی ہے متاں سوکھی ڈیکھ تے بھُل پوویں

اتھاں سئے کوہاں دے پندھڑے ہن متاں پیر پیادہ جل پوویں

رات اندھاری راہ نہ کوئی متاں وچ اجاڑ تے وَل پوویں

علی حیدر آہن کرتو کل متاں وچھڑے یار کوں مِل پوویں

مقطع ایں وی سُنڑیا ویندے جیڑھا جو میڈے خیال وچ صحیح ہے۔

"علی حیدرا" لکھاں دی قیمت تیڈی متاں ونج کوڈی دا مل پوویں

ج جوڑ کے جانی ویران کیتا رہا پاویں نہ وچھوڑا بیلیاں دا
میلے ویس پھراں وچ گلیاں دے سوہنے یار باجھوں رنگ تیلیاں دا
دلدار توں وچھڑیاں مدت ہوئی سنج ڈسدا حال حویلیاں دا
علی حیدر میاں کریں جلد پھیرا دل سکدا سنگ سہیلیاں دا

ع عشق شراب دی چڑھی مستی کھیڈاں بھلدیاں بھلدیاں بھل گیاں
مینڈھی گندھی ہئی عطر پھلیل والی زلفاں کھلدیاں کھلدیاں کھل گیاں
سرمہ پایا ہئی یار دے ڈیکھنے کوں ہنجوں ڈھلدیاں ڈھلدیاں ڈھل گیاں
علی حیدر یار پیارے باجھوں ہڈیاں رلدیاں رلدیاں رل گیاں

ایتھے اوتھے اساں آس تیڈی اتے آسرا تیڈڑے زور دا ای
مہیں سبھ حوالڑے تیڈڑے نی اساں خوف تاں کھنڈڑے چور دا ای
توں ہیں سواب جواب سبھو سانوں ہول ناں اوکھڑی گور دا ای
علی حیدر نوں سک تیڈڑی اے تیڈی باجھ ناں سائل ہور دی اے

م مذہب کی پچھنائیں قاضیا دے میڈا رانجھن رکن ایمان دا ای
عشق امام نماز محبت مرلی حرف قرآن دا ای
سبھ وقت رکوع سجود اچ رہندے سانوں سجدا رب رحمان دا ای
علی حیدر ہیر رنجھیٹے دی آہی ایویں کوڑا وہم جہان دا ای

ص صدقہ اکھیں متوالیاں دا مڑ بھال دے دلبر واسطہ ای
صدقہ زلف پریشاں کالیاں دا دیکھ حال وے دلبر واسطہ ای
بھلا صدقہ سونے دی والیاں دا سن گال وے دلبر واسطہ ای
میں صدقہ گالھیں آپ والیاں دا غم ٹال وے دلبر واسطہ ای
تقصیراں حیدر والیاں نامہ ڈال دے دلبر واسطہ ای

☆ ☆

تذکرہ علی حیدر ملتانی(1)

پروفیسر ڈاکٹر روبینہ ترین

۱۱۰۱ھ/۱۶۹۰ء وچ ملتان دے ہک مضافاتی قصبے چونترہ وچ پیدا تھئے۔ آپ دے والد داناں شیخ محمد امین ہا۔ خواجہ فخر الدین دھلوی توں بیعت تھئے۔ انہاں دا کلام ''ابیات علی حیدر'' دے ناں نال طبع تھی چکیا ہے۔ علی حیدر ملتانی نے وی ب‍ے صوفی شعراء وانگوں عشق مجازی دے حوالے نال عشق حقیقی دی گالھ کیتی ہے تے مجاز دے پردے وچ حقیقت دے اسرار بیان کیتے ہن۔ مغلیہ دور دے زوال وچ تساں معرفت دے گاوݨ آکھیے۔ آپ دا سرائیکی کلام سی حرفیاں تے مشتمل ہے، جنہاں دا موضوع فلسفہ وتصوف ہے انہاں دے علاوہ انہاں دے سرمایہ شعر وچ ہیر، بارہ ماہ تے اردو آمیز اشعار وی شامل ہن۔ ''کلیاتِ علی حیدر دے ناں توں ڈاکٹر فقیر محمد فقیر نے وی ہک مجموعہ مرتب کیتا ہے انہاں دا سن وفات ۱۱۰۱ھ ہے نمونہ کلام ملاحظہ فرماؤ۔

الف اوہ جلوہ بیرنگ کسی دلیں ایہ رنگ طرح معشوق نہیں
ایہ کا کال حرف نہیں نے سب کلام خدا مخلوق نہیں
اوہ برق فلک تے لشکر چمکے آتش وچ بندوق نہیں
پر ایہ بھی برق انداز اکھیں دے توڑے ایہ مبروق نہیں
ع عنایت رب دی ہووے تے اینویں فضل کریندا چا
تخت ہزارے توں رانجھن لد کے ہیر سیال ملیندا چا
عشق اَساڈے دے چھیڑن کارݨ مجھیں دے نال چھڑیندا چا
واہ وا کم اللہ دے حیدر آپے جوڑ جوڑھیندا چا
ہوش نہ چھڈی عشق تیرے اتے اس وچ بہت دیگریاں نی
جہاں عشق دی چلوڑی رنگ لئی انہاں چٹیاں چادراں چڑیاں نی

(1) ملتان کی تہذیبی زندگی میں صوفیاء کرام کا حصہ

علی حیدر ملتانی فن وفکر

تحریر: پروفیسر دلشاد کلانچوی

حیاتی دے حالات: علی حیدر ملتانی چوتڑہ ضلع ملتان وچ پیدا تھئے ہن۔ انہاں دے پیوداناں محمد امین ہا۔ اے ہک عالم گھرانے دے قاضی ہن۔

آپ ہوریں یکم شعبان ۱۱۰۱ ہ بمطابق ۱۰ مئی ۱۶۹۰ء کوں پیدا تھئے ہن۔ کجھ تکڑے تھئے تاں رواجی علوم حاصل کرن کیتے ملتان آگئے ہن۔ اِتھاں اُنہاں اُوں وقت دے ہک وڈے عالم اتے اپڑیں وقت دے شیخ مولوی نور محمد کولھ پڑھن آبیٹھے۔ مولوی لطف علی وی جنہاں سیف الملوک لکھی ہے، علی حیدر ملتانی دے رلے اتھاں پڑھدے رہیے ہن۔

علی حیدر ملتانی رواجی علوم وچ تحصیل حاصل ہن فارسی دے وی عالم ہن تے خواجہ فخر الدین دہلوی دے مرید تھی گئے ہن عالم ہوون دے علاوہ عابد، زاہد، تے متقی وی ہن۔ تے صوفی فقیراں وچوں ہن۔

علی حیدر ملتانی دا زمانہ بہوں سیاسی اُتھل پتھل دا ہا مغلیہ خاندان کوں زوال ہے سکھ سردا گنڈا سنگھ ملتان اُتے قبضہ کیتا ہویا ہا ایہہ بہوں ظالم حکمران ہا مسلماناں دے سخت خلاف ہا۔ ایندے ہتھوں مخلوقات بہوں تنگ ہئی۔ پٹھانڑاں دی یلغار کیتی ہوئی ہئی۔ نادر شاہ آتے انہاں سرغنیاں دی کھتی ٹھپی، تے انہاں ظالم حکمراناں تے باغیاں کنوں لوکاں کوں چھٹکارا ڈیوایا۔

علی حیدر ملتانی دے دور وچ راجیاں، مہاراجیاں، مغل شہنشاہاں کنوں بغاوت کیتی ہوئی ہئی۔ تے ملتان اُتے دشمناں دے حملے تھیندے رہندے ہن۔ اتھے پریشان کر ڈیون والے سیاسی حالات کنوں علی حیدر ملتانی وی متاثر تھئے۔ بلکہ او کافی متاثر تھئے۔ کیوں جو او ہک شاعر ہن۔ تے حساس ہن، ایں گالھوں انہاں لوکاں دے ڈکھ درد تے پریشانیاں ہٹاون یا گھٹاون دو توجہ ڈتی۔ انہاں اِنہاں پریشانیاں وچ لوکاں دے سکون تے آرام دا ہک رستہ

کڈھیا تے ایہ رستہ پہلے دا کڈھیا ہویا ہا۔ یعنی انہاں تصوف اختیار چا کیتا۔ ایندے وچ انہاں لوکاں کیتے تے اپڑیں کیتے وی دل دا سکون تے آخرت دا تحفہ ڈٹھا۔ تے ایں پاسے لگ پئے۔ تے صوفی باعمل بݨ گئے۔ تے شاعری تے وی زور ڈتا۔ تے ہک مقبول تے محبوب صوفی شاعر بݨ گئے۔

علی حیدر ملتانی ۱۴ شعبان ۱۱۹۹ھ مطابق ۸ جون ۱۷۸۵ء کوں فوت تھی گئے ہن۔

علی حیدر ملتانی تصوف دے دلدادہ ہن۔ ایں گالھوں انہاں دا کلام صوفیانہ رنگ دا ہے انہاں دے کلام وچ حسن حقیقی دا بیان ہے عشق ازل رنگ دا ہے انہاں دے کلام وچ حسن حقیقی دا بیان ہے عشق ازل دا اظہار ہے انہاں دی شاعری دے موضوعات تصوف تے عشق دے آہروں باہروں بھنودِن، تے خوب بھنودن، انہاں دے کلام وچ سوز تے تڑپ وی ہے۔ درد تے غم وی ہے فکر تے فلسفہ وی ہے تاثیر تے زور وی ہے۔ انہاں گالھوں احمد ندیم قاسمی ہوراں ڈاڈھی سوہݨیں تے بجا گالھ کیتی ہے، جو علی حیدر ملتانی دی شاعری وچ فلسفہ تے تصوف دے علاوہ ہک رقصاں لہر جہی ہے۔ ہک لذت تے تازگی ہے جہڑی جو اُردو شاعری وچ میر، غالب تے اقبال کوں نصیب تھئی ہے۔

علی حیدر ملتانی اپڑیں زمانے دے حالات تے سیاسی بے چینی کنوں کافی متاثر تھئے ہن تے انہاں کوں اپڑیں شاعری دا موضوع بݨایا ایں سلسلے وچ انہاں دی ہک نظم تاں ہوں مشہور ہے جیندا مقطع دا مصرع ایں طرح ہے۔

علی حیدر ملتانی ہک وسیبی بندہ وی ہا۔ انہاں دے کلام وچ سیاسی حالات دیاں جھلکیاں کنوں علاوہ سرائیکی وسیب تے ثقافت دے حوالے وی ملدن۔

انہاں دے ہک بند وچ تاریخی تے سیاسی واقعات دا اشارہ وی استعارہ دے رنگ وچ ملدے۔ تے اپڑیں ملک نال انہاں دی محبت دا ثبوت وی ہے۔ ایں بند وچ او محبوب دے سراپا کوں بیان کریندن تے سارے شعری لوازمات کوں کٹھا کر تے بیان کیتے، تے خوب کیتے، ملاحظہ ہووے۔

ت۔ تلوار نگاہ نیناں دی تے پلکاں تیر تفنگ دے نین
پیلیاں وچ مورچے بدھے، تے عمر نے تیر حدنگ دے نین
ایہ امیرانی نادر ظالم، کوہݨروں مول نہ تنگ دے نین
میڈے دل دی دلی لٹ گئی، حیدر ہن کیا ساتھوں منگدے نین

علی حیدر ملتانی اپݨیں کلام کوں بامقصد وی بݨائے، کیوں جو اپڑیں وسیب دے لوکاں کوں آرام تے سکون ڈیواوݨ چھندے ہن او آپ وی آکھیندن۔

ع علی حیدر جے ہتھ آدے کٹھن اے مطلب نئیں نمانڑیں دے ہن

انہاں اپنے کلام دی برکت نال آپڑیں دستی کوں وی مشہور تے معروف کر چھوڑیا، تے اوندا ناں باندکر چھوڑیا تے خود چوڑہ کوں وی انہاں اُتے فخر ہا۔ او خود آکھ گئین ۔علی حیدر ملتانی دا کلام مرصع ہے با محاورہ ہے، ایندے وچ روانی ہے، تے قادر کلامی ۔ہے، رنگینی ہے تے موسیقیت ہے۔

ع علی حیدر تیڈے شعر کنوں ایہ چوڑہ دلی تے آگرہ ہے

علی حیدر دی زبان بہوں صاف ہے قدیم ہوون دے باوجود نویں وانگوں لگدی ہے۔ فارسی تے عربی لفظ دی ورتیندن پر اوو ی سرائیکی دی جان نظردن۔ سوہنڑیں لگدن تے پیارے لگدن، ایہا وجہ ہے، جو ترائے سو سال گذر ونجن دے باوجود انہاں دی زبان اَج وی تازہ تے شگفتہ لگدی ہے اَجن تاں انہاں دے کلام کوں چھاپن وچ بہوں زیادتی کیتی ویندی رہی ہے بلکہ انہاں دی زبان کوں وِگاڑتے چھاپیا گئے بلکہ چھاپہ وی ایں طرح ہے جو انہاں دے شعر صحیح طور تے پڑھیے وی نہیں ویندے۔ تے نہ سمجھے ونج سگیندن۔ بلکہ چھاپے خانے والیاں دا ہمیشہ ایہو وطیرہ رہیے تے اَساڈے ڈھیر سارے قدیم شاعراں دے کلام کوں وِگاڑن دی بھرپور کوشش کیتی ویندی رہی ہے۔

علی حیدر ملتانی دیاں نظراں وچ شریعت تے طریقت

علی حیدر ملتانی شریعت دے پابند رہیے ہن۔ بلکہ شریعت کوں اہمیت ڈیندے ہن او احکامِ خداوندی کوں منیندے ہن۔ تے انہاں دی پابندی وی کریندے رہیہن ۔لیکن او شریعت کوں پورے طور تے سمجھن کیتے ایہ ضروری سمجھدے ہن، جو ہک مسلمان تے خدا دی کائنات کوں پوری طرح سمجھ بیا ایہ جو شریعت دا علم حاصل کرن کیتے کائنات دا مطالعہ پہلی حیثیت رکھیندے تے شریعت ای پہلی پوڑی بنڑدی ہے۔

او چھڑیاں کتاباں پڑھ چھوڑن یا کجھ مسئلے ملیت کنوں واقف تھی ونجن کوں کجھ نہ سمجھدے ہن۔ او ملواں، قاضیاں تے عالماں دے متعلق چنگا خیال تاں رکھیندے ہن، پر انہاں کوں عملی زندگی وچ انہاں وچ بہوں خامیاں نظر آیاں، تے اِتھاوں او کجھ بدظن تھی گئے ۔نہ تاں او باعمل تے نیک عالماں دی بہوں قدر کریندے ہن۔ بلکہ انہاں اتی توڑیں آکھ چھوڑیا۔

ہر اہل علوم دی عزت رکھن واجب ہے سنسار اُتے
حیدر علماء وارث انبیاء کون ہووے انکار اُتے

مُلاں تے قاضی بے عمل ہن، تے ریاکار ہن۔ دنیاوی فائدیاں کوں سامھڑیں رکھیندن، تے اپڑیں ذاتی فائدے دی خاطر مذہب وچ تاویلاں کریندن حدیث یا قرآنی پاک دے مطلب وچ ول پھیر گھتیندن۔ تے اپڑیں منویندن، اتھاوں او کجھ انہاں مذہب دے ٹھیکیداراں کنوں بدظن تھی گئے ہن۔ نہ تاں

اصل تے مُنڈھلی گلھ ایہ ہئی جو او شریعت تے طریقت کوں رَلے گھن تے ٹرن والے ہن، تے ٹوراون چھندے ہن۔ پر ملاں مذہب وچ تاویلاں کرتے ہک قسم دی خیانت کریندے پے ہن۔ تے حکمراناں دے غلط احکاماں اُتے شریعت دی مہر لاون کنوں نہ چکدے ہن۔

علی حیدر ملتانی تصوف دے مسلکاں وچوں وحدت الوجود مسلک دے قائل ہن۔ کیوں جو انہاں دے نزدیک اللہ دی پوری پہچان صرف ایں مسلک تے چل تے حاصل تھیندی ہے۔ ایں مسلک تے چلن ویلے اتھاں دے راہ وچ اوکھائیاں وی بہوں ہن انہاں دے زمانے وچ صوفیاں کوں کافی مشکلات دا ساھموال کرنڑاں پوندا ہا۔ ملائیت داز وربا، وحدت الوجودی مسلک دے مقابلے وچ فلسفہ وحدت الشہو دوز ور پکڑ آیا ہا۔ بیا ایہ جو علی حیدر ملتانی مغلیہ شہنشاہ دا بنڑایا ہویا قاضی وی ہا، اتے انہاں دے خاندان کوں سرکاری جاگیر وی ملی ہوئی ہئی۔ ایں طور تے او شدید مخالفت وی نہ کر سگدے ہن۔ انہاں حالات وچ علی حیدر کوں اپڑیں ملک دا پرچار وی بہوں ہوشیار تھی تے کرنڑاں پے گیا۔ ول وی انہاں دے خیالات تے جذبات تے انہاں دی شاعری وچ وحدت الوجودیت دے اشارے پاتے ویندن، ایہ حقیقت ہے او وحدت الوجود فلسفہ دے قائل ہن تے عامل وی ہن۔ چنانچہ آپڑیاں انہاں مشکلاں دا اظہار وی آپڑیں شاعری وچ کرڈتا۔

م۔ مشکل ہو گیا ملنڑاں تیرا تے مشکل ہو گیا کجنڑاں بھی
مشکل ہو گیا سبھ کجھ رکھنا، تے مشکل ہو گیا تجنڑاں بھی

بلکہ او آپڑیں مسلک تے چل تے رسول کریم صلی اللہ علیہ وسلم تے ذات حق دے متعلق ایہ توڑیں وی آکھ ڈتا۔ جو

م۔ محمد من یار پیارا اتے منڑ فضل خدا دا ہے
میم تے نون گواہی ڈیندے تے منڑ شرع دا قاعدا ہے

بہر حال وحدت الوجود دے فلسفے تے نظریے تے انہاں کوں اُوں منزل تیں پچا ڈتا جیکوں تصوف دی آخری منزل یعنی فنافی اللہ دی منزل آکھیا ویندے۔ تے او ہر ویلے اللہ تعالیٰ دے ازلی تے ابدی عشق حقیقی دے رنگ وچ رنگیے رہندن۔ تے انہاں وچ ہر ویلے، مستی تے بے خودی دیاں کیفیتاں دیاں لہراں چلدیاں رہندیاں ہن۔ تے انہاں دی شاعری وچ اُچھے ای جذبے، خیال تے احساس اُبھردے رہندے ہن۔ تے انہاں ایہ شعر وی آکھیے۔

مذہب کیا پچھڑاں قاضیا وے، میڈا ر انجھن رکن ایمان دی ای

علی حیدر ہیر رنجھیٹے دی اے، ایویں کوڑا وہم جہان دا ای

علی حیدر ملتانی دی کیتی ہوئی ہئی ہک خاص گالھ اے وی ہے جو انہاں وحدۃ الوجود دی مسلک کوں پرکھیا تے سمجھا ہوئیا ہا محض اندھی تقلید نہ ہئی انہاں قرآنی آیات دے حوالے وی ڈتھے۔

هُوَالاَوَّلَ هُوَالآخِرِ هُوالظَاهِرٌ هُوالبَاطِنِ یا اَالله نبورُالسَمواٰتِ والاَرُضِ یا وَفی انفُسَکُم اَفلا تبصُرُوْنَ ۔وغیرہ وغیرہ تے حدیثاں وچوں مُوتـو قبـلَ اَن تـمُـوتُو یا اَلفقرُ فَخرِی وَالفَقر منی وغیرہ آکھیاں حدیثاں کوں سامھوں رکھیا۔

انہاں ساریاں شئیں کوں سامھوں رکھ تے بندہ آسانی نال آکھ سگدے، جو علی حیدر ملتانی شریعت تے طریقت کوں اپڑیں اپڑیں جاتے رکھ تے ڈٹھا ہا۔ تے پوری سوچ سمجھ نال اگوں تے ودھیے ہن۔ تے کامیاب وی رہیے ہن۔

علی حیدر ملتانی ہک وسیبی شاعر ہا!

ایہ ہک فطرتی امر ہے جو جہڑا انسان زیادہ حساس ہووے تاں اوکوں اپڑیں وسیب نال محبت ہوندی ہے، او انہاں دے ڈکھ درد دا شریک ہوندے انہاں دیاں شادیاں غمیاں وچ بانہہ بیلی ہوندے تے اوعموماً شاعر وی ہوندے۔

ایہ ساریاں گالھیں علی حیدر ملتانی وچ وی ہن او شاعر وی ہن تے صوفی وی ہن انہاں کوں تاں وسیب نال ڈھڈا پیار ہا۔ او اپڑیں حلقہ ارادت وسیع کرن چہندے ہن انہاں تصوف کنوں مدد گھدی تے شاعری دا جادو وی جگایا تے ایں طرح وسیب دے زیادہ قریب وی تھی گئے ڈھڈے سوڑے وی تھی گئے۔

علی حیدر ملتانی دا زمانہ ہک ہنگامی زمانہ ہا ہر پاسوں بھن تروڑ دا زمانہ ہا۔ تے مصیبتاں تے مشکلاں دا زمانہ ہا۔ لوک کافی پریشان تے خستہ حال ہن۔ انہاں انہاں لوکاں دے ڈکھ درد کوں سمجھاوی تے ایندا تدارک وی کیتا، تے آپڑیں تصوف تے آپڑیں شاعری کنوں سہارا گھدا تے کم ٹوریا۔

انہاں دی شاعری وچ انہاں دی انسان دوستی تے وسیب نوازی دے حوالے بہوں ملدن۔ علی حیدر ملتانی اپڑیں وسیب کیتے شاعری کیتی۔ تے انہاں دیاں ذہنی پریشانیاں تے دلی رنج و غم کوں گھٹاون تے ہٹاون دے جتن کیتے۔ جڈاں ایہ ڈکھی انسان انہاں دا کلام سنڑدے تاں بہوں مزہ گھندے ہن۔ تے کجھ دیر کیتے دنیا جہان دے ڈکھ درد بُھل ویندے ہن تے سکون محسوس کریندے ہن تے ایں طرح شاعری دا مزہ حاصل کریندے تے اپڑیں ڈکھ درد ونجیندے ہن۔

علی حیدر ملتانی اپڑیں آفاقی تے اخلاقی تے روحانی کلام دے ذریعے انہاں دردمند لوکاں وچ باہمی ہمدردی، تے یکجہتی تے خلوص تے محبت دی تعلیم ڈِتی۔

انہاں اپڑاں روح افزا پیغام لوکاں تئیں پچاوݨ تے پورے مفہوم تے مطلب نال پچاوݨ دی خاطر انہاں خودلوکاں دی زبان کوں ورتیا، تے سرائیکی وچ شاعری کیتی، تے انہاں ایں طرح انہاں دے ولال وچ اپڑیں کیتے جا بݨائی، تے انہاں کوں اپڑاں گرویدہ کیتا۔

اپڑیں تل وسیب نال انہاں دی پیار دی گالھ انہاں دے وسیبی شاعر ہووݨ دی وڈّی دلیل ہے۔ او وسیب دے ماحول کنوں واقف ہن انہاں دیاں ریتاں رساں وچ شامل رہندے ہن۔ انہاں دی تہذیب تے انہاں دی ثقافت دے دلدادہ ہن۔ انہاں دے کلام وچوں ذرا وسیب دے ماحول دا حوالہ ڈیکھو۔

خ ۔ خوش وسے او دیس راوی جتھے وسدیاں کل کنواریاں نی
گھڑا گھن تے ڈھاکاں تے چا ٹرن اوڈوں نیناں دیاں ماریاں نی
ونج ونج منگرا چھیڑ ناہیں متاں آون اساڈیاں واریاں نی
اوڑک عشق کنوں ایہ حاصل ، حیدر جیئیں جیتیاں بازیاں ہاریاں نی

وسیب دے پیار دے حوالے وی انہاں دی شاعری دا زیور ہن ایہ بند ملاحظہ ہووے۔

ف۔ فالاں پانڈڑی نت پھراں تیڈڑا راہ تکینیاں میں
اکھ پھُر کے ، تن جند پووے، کاں کوٹھیاں اُتوں اڈیندیاں میں
چرکھا گھو کے، تے ماٹھ بولیندی سن سن جی ٹھُریندیاں میں
علی حیدر آکھیں ڈھولݨ کوں، کئی کر کر حیلڑے جینیاں میں

ایں بند وچ ہک سوہݨاں جیہا پیار دا منظر ساھڑیں آویندے تے آدمی پڑھیں وی ہک لذت محسوس کریندے، تے تہذیب تے ثقافت دا ہک بھرپور اظہار وی تھی ویندے۔ فالاں پاوݨ، راہ تکݨ، اکھ پھُرکݨ، کاں کوٹھیاں توں اُڈاوݨ ، چرکھا کتݨ ، چرکھے دی آواز دا جادو، حیلے بہانے کرݨ، ایہ ساریاں علامتاں تے نشانیاں اَساڈے علی حیدر دے ویلے دے وسیب تے او ویلے دی ثقافت دے سوہݨریں نمونے ہن۔

سرائیکی وسیب ہک پیار تے محبت دا وسیب ہے۔ خلوص دا وسیب ہے۔ مروت دا وسیب ہے۔ اَجھے وسیب دا بھرپور اظہار علی حیدر ملتانی دے ایں بند وچ ڈیکھو۔

ع۔ عشق شراب دی چڑھی مستی، کھیڈاں بھُلدیاں بھُل گیاں

مینڈھی گنڈھی ہئی عطر پھلیل والی، زلفاں کھلدیاں کھلدیاں کھل گیاں

سرمہ پایا ہئی یار دے ڈیکھنڑیں کوں ہنجوں ڈھلدیاں ڈھلدیاں ڈھل گیاں

علی حیدر یار پیارے باجھوں، ہڈیاں رُلدیاں رُلدیاں رُل گیاں

علی حیدر ملتانی دے کلام وچ تلمیحاں تے تشبیہاں وغیرہ ساریاں اپڑیں وسیب کنوں گھدیاں ہوئیاں ملدن ایہ بند موسیقیت دا وی بھرپور نمونہ ہے منجھیں، ساوے، تلڑے، ونگرے چھلڑے، عطر پھلیل، لستی ولوڑن، مکھن کڈھن، چوڑے دا چھنکار تے مُیاں دی گھمکار وغیرہ وغیرہ ایہ ساریاں شئیں اساڈے وسیب دیاں علامتاں ہن نشانیاں ہن اساکوں پیاریاں ہن۔ تے علی حیدر ملتانی کوں وی دلوں پیاریاں لگدیاں ہن۔ تے انہاں وڈے خلوص نال تے دل نال انہاں دی بھرپور ترجمانی کیتی ایں طرح او صحیح طور تے ہک وسیبی شاعر ہن۔

علی حیدر ملتانی دا سیاسی شعور

علی حیدر ملتانی دا زمانہ ڈھڈا او کھا زمانہ ہا۔ سیاسی اُتھل پتھل دا زمانہ ہے پریشان حالی دا زمانہ ہا۔ ہر پاسوں دشمناں تے مخالفاں سر چیٹیا ہویا ہا۔ ملتان دے علاقے وچ ہر ویلے کوئی نہ کوئی رولا مچیا رہندا ہا۔ سکھاں نے تاں تباہی مچائی ہوئی ہئی۔ حملے کیتے ویندے ہن، باقاعدہ جنگ وی تھی ویندی ہئی۔ جیندی وجہ کنوں رعایا وی سخت پریشان رہندی ہئی۔ نادر شاہ وی اودھم آن مچایا ہا۔

علی حیدر ملتانی ہک شاعر ہا، احساس شخص ہا، اپڑیں وسیب دا ہمدرد ہا۔ انہاں دا ڈکھ درد ونڈیندار ہندا ہا۔ تے دشمناں دی مخالف وچ اپڑیں غم وغصہ دا اظہار کیتی رکھدا ہا۔ بلکہ اپڑیں شاعری وچ انہاں گالھیں دے کافی حوالے وی ڈیتی رکھدا ہا، دراصل او انہاں گالھیں کنوں پرے رہ وی نہ سگدا ہا۔

علی حیدر دا کلام انہاں دے سیاسی شعور دا بھرپور اظہار ہے ایہ ہئی گالھ ہے جو کجھ سیاسی مصلحتاں سامھڑیں رہندیاں ہن۔ او عام شعری لوازمات، تے علاقائی انداز ورتیندے ہن۔ تے مطلب دی گالھ کہیں ہے حوالے نال الکھیندے ہن۔

مثلاً انہاں دی ہک سی حرفی دے ہک بند وچ نادر شاہ دے حملے، تے اوندے ظلم وستم تے لٹ مار دا ذکر کریندن پر اُوکوں اپڑیں محبوب دیاں اکھیں دے روائتی انداز تے ستمرانیاں دیاں تشبیہاں دے حوالے نال کریندن ایہ بند ایں طرح ہے۔

ت: تلوار نگاہ نیناں دی پلکاں تیر خدنگ دے نی

مورچے ہتھن پیپنیاں دے تے غمزے تیر تفنگ دے نی

ایہہ ایرانی نادر ظالم کوہنوں مول نہ سنگدے نی

میڈے دل دی لٹی حیدر ہور کیہہ ساتھوں منگدے نی

اتنے واضح انداز وچ سیاسی گالھیں کرݨ وچ علی حیدر ملتانی ہک منفرد حیثیت رکھیندے ہن۔ ایویں مغلیہ خاندان دے زوال تے مغلیہ خاندان دے شہزادیاں دیاں باہمی جنگاں تے مخالفتاں وی، ملتان دے علاقے کیتے ہک مصیبت توں گھٹ نہ ہن ایں سلسلے دا ہک شعر مغلیہ وزیر نظام الملک دے حوالے نال ایں طرح دا ہے جئیں جو نادر شاہ نال ساز باز کر گھدی ہئی۔

سکہ نظام الملک دا ہے ایہ نین تیڈے بادشاہ دے نیں

آپ سلونڑیں، بھاویں میٹھے منکر لون دی راہ دے نیں

کر منصوبہ دلی لٹیندے ایہ امیر سپاہ دے نیں

حیدر دور قمر وی صدقے رس منہ سوہنڑیں ساہ دے نیں

ایں سیاسی دور تے ایندے اثرات دی وجہ کنوں علی حیدر ملتانی دا مزاد وی کجھ سیاسی طور تے نظر دے۔ کیوں جو انہاں دے کلام وچ عام طور تے جنگی سازاں تے جنگی کارستانیاں کوں اپڑیں محبوب دے ظلم وستم تے اوندے اوزاراں اتے ہتھیاراں دا بیان ڈھیر کجھ ملدے، انہاں جا جا تے تیر تفنگ، تلواراں، نیزیاں، وغیرہ داناں گھدے تے خوب چھکا تے گھدے تے سپاہیاں تے گھوڑیاں تے ہاتھیاں دے استعارے ورتیے ہن۔ تے کٹݨ کھسݨ چوری کر گھنݨ تے ناشاد تے برباد کر چھوڑݨ دیاں گالھیں انہاں دے کلام وچ کافی پاتیاں ویندن مثال دے طور انہاں دیاں سی حرفیاں وچوں کجھ متفرق مصرعے ملاحظہ ہوون۔

ب: بھی زہر نہیں جو کھا مرݨ کجھ شرم نہ ہندوستانیاں نوں

کیا حیا انہاں راجیاں کوں کجھ لج نئیں تورانیاں نوں

بھیڑے بھر بھر ڈیون خزانے فارسیاں کوں خراسانیاں نوں

حیدر آکھ انہاں ہیجڑیاں کوں کُھسریاں نامردانیاں کوں

انہاں شعیں کوں ڈیکھ تے منڑاں پوندے جو علی حیدر ملتانی دے ہتھ وچ قلم نہ ہئی انہاں تلوار پکڑی ہوئی ہئی تے ایندے حوالے نال ظالماں دے مقابلے کیتے، تاں او ہک بھرپور سیاسی شعور رکھیندا ہا۔ تے لوکاں کوں اپڑیں کلام دے ذریعے سیاسی شعور ڈیندا ہا۔

علی حیدر ملتانی دے کلام دا فکری جائزہ

علی حیدر ملتانی بنیادی طور تے ہک صوفی شاعر ہِن ۔ او تصوف دی اہمیت کوں جانڑدے ہِن تے ایندا مطالعہ وی کیتا ہوئیا ہانے۔ او آہدے ہِن تصوف اساکوں اللہ تو ڑیں پچیندے، تے اللہ دی سنجانڑ کرویندے ہیں اللہ دی سنجانڑ کیتے اووحدت الوجود دی مسلک دے پیروکار بنڑ ںیے ہِن۔ ایں سلسلے وچ او علم اُتے وی زور ڈیندے ہِن۔ کیوں جو علم دی رہنمائی وی ضروری شئے ہے۔

علی حیدر دے زمانے وچ تصوف کوں غلط سمجھا گیا ہا۔ خاص کر وحدت الوجودیت دے سلسلے وی تاں سخت مخالفت کیتی ویندی پئی ہئی۔ علی حیدر ملتانی کوں آپڑیں مسلک دے پرچار کیتے بہوں احتیاط نال چنڑاں پے گیا ہا۔ مولوی، قاضی، علماء وغیرہ سخت مخالفت کریندے پے ہِن۔ ول انہاں کوں کجھ سرکار دی طرفوں وی رعائتاں کیتیاں ہوئیاں ہِن۔ انہاں دے کھسیچ و نجن دا وی ڈر ہا۔ انہاں گالھوں انہاں اپڑیں کلام وچ استعاریاں تے علامتاں دی مدد نال کم گھدا، تے ایں طرح انہاں دا کلام وی سوہنڑاں بنڑیا۔ تے موثر وی بنڑیا۔ انہاں تاں عوام وچ تصوف تے اپڑیں عقیدے کوں پچاونڑ دی خاطر لوک داستانان دے حوالیاں نال وی گالھیں کیتیاں، بلکہ ایں طرح اپڑیں کلام کوں بیاوی پر تاثیر تے ہر دل عزیز بنڑایا۔

لوک داستاناں دے حوالیاں نال انہاں عوام کوں اپڑیں کلام دا گرویدہ بنڑا گھدا تے جذبات تے احساسات دا اظہار کرنڑ وی سوکھا بنڑا گھدے، نہ ایں طرح انہاں دی مخالفت وچ کوئی زور قائم ریہا تے نہ حکومت دی طرفوں کوئی پابندی لگ سگی تے علی حیدر ملتانی خوب جوش ڈیکھایا، تے لکھیا تے خوب لکھیا، تے رج لکھیا۔

علی حیدر ملتانی وسیبی شاعر وی ہِن او وسیب وچ رہن انہاں وسیب نال پیار کیتے تے وسیبی ماحول، عادات و خصلات، ریتاں رساں، آنجھیاں شئیں دی خوب خوب ترجمانی کیتی ہے، تے ناں پیدا کیتا ہانے۔ بلکہ ایہ نظر دے جو انہاں دے وسیبی کلام وچ صوفیانہ کلام دے مقابلے زیادہ جان ہے۔

صوفی شاعر تے عوامی شاعر ہوونڑ دے حوالے نال تے ہک حساس آدمی ہوونڑ دی وجہ کنوں، علی حیدر نے ملکی تے سیاسی حالات اُتے وی قلم چلائی ہے، انہاں دے کلام وچ ظلم و ستم، ناانصافی، استحصال وغیرہ دے خلاف وی اشعار ملدن۔ پر انہاں ایہ احتیاط ضرور کیتی ہے تے انہاں گالھیں کوں اپڑیں محبوب دے لوازمات نال گنڈھ تے ایں طرح بیان کیتے، جو لطف وی دوبالا تھی گئے، تے گرفت وچ وی نہیں آئے۔

نادر شاہ دے حملے تے اوندے نتائج کنوں مطمئن نہ ہا۔ تے نظام الملک دے اُوندے نال رل ونجن ویاں گالھیں انہاں دے کلام وچ برملا ملدن۔ ایویں لگدے جو انہاں حق تے انصاف کوں ہمیشہ سامھڑیں رکھئے

۔ تے ایں طرح کہیں کنوں مار نہیں کھادی، بلکہ ہمدردی حاصل کیتی ہے۔ انہاں سیاسی حالات کنوں متاثر تھی تے انہاں تیر تفنگ تلوار، لشکر، گھوڑے، وغیرہ داذکروی جا جاتے کیتے، انہاں علامتاں توں پتہ لگدے جو او کافی سیاسی شعور رکھدے ہِن۔

علی حیدر ملتانی ہِک دھڑ لے دے صوفی شاعر ہِن تے انہاں جہڑا کجھ وی محسوس کیتے، تے جہڑا کجھ وی انہاں دے دل وچ ہوندا ہائی زبان تے اتے قلم تے وی او ہو کجھ گھن آندے ہِن۔ انہاں دے سیاسی رنگ دے بنداں والے چند متفرق مصرعے مثال دے طور ایہ ہِن،

ایہ ایرانی نادر ظالم کوہندے، مول نہ سنگدے نی
دل دی دلی لُٹ گھدونے، حیدر بیا کیا منگدے نی
کر منصوبہ دلی لٹیندے ایہ امیر سپاہ دے نی

ایویں دل دا لنیجن، جادو کر گھنن، چوری کرن کٹن کھسن وغیرہ جیہے مرکب لفظ وی ملکی سیاسی تے جنگی حالات دے زیر اثر انہاں دے کلام وچ آ گین۔ تے سیاسی ابتری دا ماحول پیدا کر گھندن۔

علی حیدر ملتانی کول بزرگانِ دین تے صوفیائے کرام نال وڈی عقیدت مندی ہئی انہاں کوں جتھاں موقع ملیے تاں انہاں اُنہاں دے ناں گھن گھن تے اپڑیں عقیدت مندی دا اظہار کیتے مثال دے طور تے:

گنج شکر دی شکر ونڈاں کر ڈیوے جے رب شیر شکر
گالھ دی شکر، گھ وی شکر دل وی شکر گنج دا ہے
یا علی حیدر کیا پروا کسے دی، جے شاہ معین الدین اُساڈڑا ہے
یا ج جے دل تیڈا چا ول منگے سور مٹھے پیر چاولے نوں

وسیبی ماحول تے ماحول دے لوازمات دے سلسلے وچ حیدر ملتانی دے کلام وچ بہوں کجھ ملدے تے ڈھڈا سوہنڑاں کجھ ملدے، اُساڈا او سیب محبت، پیار، خلوص تے نیکی دا وسیب ہے تے پاک صاف ماحول دا ہے۔ ایندے متعلق علی حیدر ملتانی دے کجھ اے مصرعے ملاحظہ ہوون۔

چھن چھن چوڑا تے گھُم گھُم چاپئی — اے گھُنکار مدھانی دے نی
علی حیدر ہتھ جے مکھن آوے — تاں مطلب اس نمانی دے نی
ایہ گالھیں ضعف تے پیری دیاں — تے شعلے عشق جوانی دے نی
اے گھُجرے باسے لال لباں دے — تے غمزے نگہ مستانی دے نی

ایہ سوہنڑیں راہ خدا دے نی   اتے باعث امن امانی دے نی

ایہ توشے منزل عقبی دے نی   اتے پرچے دنیا فانی دے نی

غرضیکہ علی حیدر ملتانی کوں اپڑاں وسیب وی پیارا اتے اپڑاں دیس وی پیارا ہا۔ اپڑیں دیس کیتے دعا کریندیں انہاں اپڑیں دیس دا ہک پیارے منظر دی تصویر کشی وی کر چھوڑی ہے مثلاً

خ۔ خوش وسّے او دیس راوی جتھے وسدیاں کل کنواریاں نیں
گھڑا گھن کے ڈھاک تے چا ٹرنڑ اوڑوں نینا ماریاں نیں

علی حیدر ملتانی ہک حقیقت پسند صوفی شاعر ہن، انہاں ایں فانی دنیا کوں وی بہوں ڈٹھا ہا۔ اتھوں دیاں حسرتاں تے ارماناں دا وی انہاں کوں اندازہ ہا۔ پر او محض ایں دنیا دے کائے نہ ہن۔ انہاں کوں خوب پتہ ہا جو ہر کہیں اتھوں ٹرونجڑیں ایں حقیقی جذبے تے مشاہدے دے متعلق دا ایہ بند بے حد سوہنڑا اتے پرتاثیر ہے۔

ن۔ نت نہ ماہی، نت نہ منجھیں، تے نت نہ ساوڑے تلڑے
نیں
نت نہ خوشیاں تے نت نہ غمیاں، تے نت نہ کم سولڑے نیں
نت نہ میڈی نت نہ تیڈی تے نت نہ ونگرے چھلڑے نیں
علی حیدر آکھے کر عمل چنگے تیکوں موت سنیہڑے گھلڑے نیں

مکدی گالھ ایہ ہے جو علی حیدر ملتانی فکری طور تے وی ہک اُچا شاعر ہے تے باکمال شاعر ہے۔

علی حیدر ملتانی دے کلام دا فنی جائزہ

علی حیدر ملتانی دا کلام چھی سی حرفیاں تے کجھ متفرق شعراں اُتے مشتمل ہے انہاں دیاں سی حرفیاں عام مروجہ بحر تے اوزان وچ لکھیاں گیَن۔

سی حرفی شاعری دی ہک خاص صنف ہے، ایہ صنف عربی تے فارسی شاعری کنوں اَساڈے کولھ آئی ہے سی فارسی وچ تریہہ کوں آکھیا ویندے، تے سی حرفی کوں سی حرفی ایں واسطے سڈیا ویندے جو ایندے اشعار وچ عربی فارسی دے تریہہ حروف ہجا کوں گھن آیا ویندے تے خاص طور تے انہاں دی بنیادی ترتیب دے مطابق گھن آیا ویندے۔

سی حرفی بند دی صورت وچ لکھی ویندی ہے تے ہر بند وچ ترائے کنوں لاتے ست اٹھ مصرعیاں دا اہتمام کیتا ویندے بیا ایہ جو ہر بندے دے پہلے مصرعے دے شروع وچ کوئی نہ کوئی حرف ہجا گھن آیا ویندے، تے او

مصرعے وچ پڑھیا وی ویندے تے وزن وچ شامل ہوندے جیویں جو انہاں تلویاں مصرعیاں وچ ورتیا گئے، ایہ مصرعے متفرق بنداں دے شروع دے مصرعے ہن۔

ت: تکوار نگاہ نیناں دی پلکاں تیر تفنگ دے نیں

ف۔ فالاں پانڈری نت بھراں تیڈا راہ تکینیاں میں

ع۔ عشق شراب دی چڑھی مستی کھیڈاں بھلدیاں بھلدیاں بھُل گیاں

ل ۔لوک نصیحتاں ڈے تھکیے سوہنڑیں یار پچھے گھر چھوڑساں میں

ایں طرح سی حرفی دے سارے بند حروف ہجا نال شروع تھیندن انہاں وچ بے حرف پ، چ، گ، فارسی دے ہن تے باقی عربی حروف ہجا رلا تے پورے کیتے ویندے ہن۔ ایں گالھ دے علاوہ ہر بند وچ ہک فکری تسلسل ہوندے او ہک قسم دا ہک یونٹ ہوندے، تے ہکے خیال یا جذبے دے اندر اندر ہوندے۔

سی حرفی بحر متدارک مخذوف وچ عام طور تے لکھی ویندی ہے۔ ایندے وزن دے ارا کین فعلن ست واری تے آخر وچ فع ہکواری آندے یعنی فَعلن، فَعلن، فَعلن، فعلن، فعلن، فعلن، فع

علی حیدر ملتانی دی پہلی سی حرفی وچ ایہ وی ڈٹھا گئے جو ایندے ہک بند دے آخر وچ ہک مصرعے دی تکرار وی کیتی گئی ہے ایہ تکرار بند دے تے سی حرفی دے مضمون وچ تسلسل پیدا کریندے تے موسیقیت وی پیدا کریندے۔

علی حیدر ملتانی دے متفرق اشعار وچ وی سی حرفی دے صنف کوں سامھویں رکھیا گئے۔ البتہ انہاں کوں چھوٹیاں وڈیاں بحراں وچ وی لکھیا گئے سی حرفی دی عام مروجہ بحر دی پابندی نیں کیتی گئی مثلاً

ح حیاتی جے ھے ول آونڑاں تُساں ہا

علی حیدر ملتانی سرائیکی شاعری وچ لفظاں دی ہنر مندی وی ڈکھائی ہے تے شعر دی ہیئت کوں سوہنڑاں بنڑا تے پیش کیتے، تے نال ناں معنوی خوبیاں پیدا کرنڑ دی خاطر کلام کوں تشبیھاں نال سہائے استعاراں نال بجھائے، تمثیلاں ڈتن تلمیحاں دے حوالے وی موجود ہن، تے ایں طرح اپڑیں کلام کوں معنویت توں علاوہ ظاہری اوصاف نال وی سوہنڑاں بنڑائے کجھ مثالاں اتھاں ڈتیاں ویندن۔

تشبیہ: ز۔ زلف تیری کالی ناگنی ہے، دوروں ویکھ یتیماں نوں ڈنگدی ہے

استعارہ: او عینکاں نیں دور بینی دیاں، دور بیٹیاں ہتھ سہاریاں نیں

تمثیل: یاوت عصا موسیٰ دا تمثیل کچھوے زلف کنوں

تلمیح: خر موسیٰ صعقا تھیوے جے رب ادنی سوال کرے

انہاں دے علاوہ وی ڈھیر کجھ بیاں لفظی خوبیاں علی حیدر ملتانی دے کلام وچ موجود ہن۔ تے بہوں سوہنڑیں طریقے نال ورتیاں گیاں ہن۔

علی حیدر ملتانی دے کلام وچ موسیقیت وی بلا دی ہے۔ خاص کر تکرار لفظی نال تاں ایکوں معراج تئیں پچا ڈتا ہینے۔ انہاں دے کلام وچ جا جاتے موسیقیت دا اہتمام کیتا ہویا نظر دے۔

مثلاً: گنج شکر دی شکر ونڈاں جے کرے رب ساکوں شیر شکر
یاح حوراں ڈیکھ جمال سجن دا سنگدیاں سنگدیاں ننگ گیاں

مکدی گالھ ایہ ہے جو علی حیدر اپڑیں کلام دی ہیئت اُتے بنھاں ہم عصر شاعراں کنوں زیادہ توجہ ڈتی ہے نے کلام کوں سنگھار تے پیش کیتے، ایں گالھوں وی شعری فنی قابلیت بہوں داد دے قابل ہے۔ تے ایہ گالھ سرائیکی شاعری کیتے وی قابل فخر ہے۔

علی حیدر ملتانی کی سی حرفی میں قرآنی اور عربی حوالے

اجمل مہار ابنِ اکبر ☆
رخمیٰ عمران ☆☆

Abstract:

Ali Haider Multani is one of the major poets of Saraiki language, especially with reference to Si-Harfis, he is considered to be the greatest. His Si-Harfis contain verses which reflect his mystical mindset. Ali Haider is perhaps first ever mystic poet who expresses his mystical thought through Quranic verses as well as local symbols. After Hazrat Sultan Bahu, Ali Haider is the foremost poet whose poetry is full of lyricism and natural flow of words. Ali Haider Multani is also distinguished in so far as he takes pride in identifying himself with his homeland and with his vernacular. His poetry genuinely depicts his cultural background and local colours.

علی حیدر ملتانی چک چونترہ ضلع ملتان[۱] کے ایک صاحب علم گھرانے میں ۱۱۰۱ھ/۱۶۹۰ء میں پیدا ہوئے۔ آپ کے والد بزرگوار کا نام سید محمد امین تھا جو گیلانی سادات میں سے تھے اور قاضی کہلاتے تھے۔علی حیدر نے ملتان کے ایک ممتاز عالم اور شیخ وقت مولوی نور محمد سے تعلیم حاصل کی۔۱۱۹۱ھ/۱۷۸۵ء[۲] کو وصال پایا اور چک چونترہ میں دفن ہوئے۔[۳]

☆ لیکچرار،شعبۂ سرائیکی، بہاءالدین زکریا یونیورسٹی، ملتان۔

☆☆ لیکچرار،شعبۂ عربی، بہاءالدین زکریا یونیورسٹی، ملتان۔

علی حیدر ملتانی خواجہ فخر الدین دہلوی کے مرید تھے[۴]۔سریندر سنگھ کوہلی کے مطابق آپ شاہ محی الدین گیلانی کے مرید تھے پر آپ کو فرید گنج شکر سے عقیدت تھی[۵] ڈاکٹر انعام الحق جاوید رقم طراز ہیں: سید علی حیدر نے خواجہ فخر الدین دہلوی سے ظاہری اور روحانی علوم حاصل کیے[۶]۔سنت سنگھ اور کرتار سنگھ کے مطابق علی حیدر دہلی کے خواجہ فخر الدین کے چشتی سکول کے فلسفے سے تعلق رکھتے تھے[۷]۔

سی حرفی:

حروف ابجد کے حوالے سے شعر کہنے کا رواج بہت پرانا ہے۔ یہودیوں میں الفابیٹ پوئمز (Alphabet Poems) لکھنے کا رواج رہا ہے۔انگریزی ادب میں ملٹن اور ورڈز ورتھ کے درمیانی دور میں بھی الفابیٹکل پوئمز (Alphabetical Poems) کا بڑا رواج تھا۔سکھوں کے مذہبی پیشوا گرونانک نے گرمکھی کے ۳۵ حروف پر شعر کہے۔ دیوناگری کے ۵۲ حروف کے حوالے سے بھگت کبیر اور گورو ارجن نے شعر کہے۔برصغیر پاک و ہند میں یہ ادبی صنف سرائیکی، سندھی، پنجابی زبان میں فارسی کے ۳۰ حروف تہجی کے حوالے سے سی حرفی یا سہ حرفی کی شکل میں رائج ہوئی۔

سرائیکی زبان میں مختصر اور طویل بحروں میں لکھی جانے والی اس صنف میں ہر حرف کے چار ہم قافیہ مصرعے کا ایک بند ہوتا ہے۔ ہر بند ایک حرف تہجی سے شروع ہوتا ہے اور یہ حرف اُس بند کے مصرعے کے وزن کا حصہ ہوتا ہے اور اس طرح الف سے ی تک گنتی پوری کی جاتی ہے۔اُردو میں ۳۶ حروف تہجی کی بجائے فارسی کے تیس(۳۰) حروف سے کی جانے والی شاعری اس خطے میں فارسی زبان کے اثرات کی وجہ سے ہے۔اس میں ء اور دوچشمی ھ والے مرکب الفاظ کو بھی چھوڑ دیا جاتا ہے۔[۸] سی حرفی کے موضوعات تصوف، مذہبی مسائل، عشقیہ داستانیں اور نصیحت و اخلاق پر مبنی ہوتے ہیں۔

سی حرفی کا نامور شاعر:

علی حیدر کے کلام کا پہلا مجموعہ ۱۳۰۷ھ/ ۱۸۸۹ء میں ''سی حرفیاں مع ہیر'' کے نام سے مطبع مصطفائی لاہور سے چھپا اور اس کے بعد ۱۳۲۵ھ/ ۱۹۰۷ء میں مجموعہ مکمل ''ابیات علی حیدر'' لاہور کے مشہور ناشر اللہ والے کی قومی دکان کی طرف سے شائع ہوا۔ ان مجموعوں میں سی حرفیاں کم و بیش دوسو تہتر (۲۷۳) مختلف دوہے (رباعیات) ایک مولود (نعت) اور قصہ ''ہیر رانجھا'' سی حرفی کے انداز میں ہے۔ [۹]

علی حیدر ملتانی مغلیہ دَور میں سرائیکی وسیب کے صنف اول کے شاعر ہیں۔ دورِ عالمگیری میں دلّی اور آگرہ اُردو زبان کی ٹکسالی حیثیت سے معروف ہو چکے تھے اور پاک و ہند میں دلّی، آگرہ اور اُردو کا بول بالا تھا۔ اس دَور میں علی حیدر اپنی زبان اور دھرتی کی حیثیت کو منواتے ہوئے نظر آتے ہیں اور اس کے اظہار کے لیے شعر بھی کہتے ہیں کہ یہ خطہ اور اس کی علمی ادبی حیثیت کسی بھی طور پر کم نہیں ہے۔

تیڈے زوروں شیر زور آور نہیں اتے سگ بھی بے واگڑا اے
علی حیدر تیڈے شعر کنوں ایہ چوتڑا دلّی تے آگرا اے [۱۰]

علی حیدر ملتانی، سرائیکی زبان کے عوامی صوفی شاعر ہیں۔ آپ کا وجدانی کلام لوگوں کو مست کر دیتا ہے۔ عوامی لب ولہجہ اور عرفانی رمزیں آپ کو ایک بڑے صوفی شاعر کے طور پر سامنے لے آتی ہیں۔ سلطان باہو کے بعد سرائیکی ادب کو علی حیدر ملتانی جیسا درویش منش صوفی شاعر ملا۔ علی حیدر کی شاعری میں تہذیبی اور ثقافتی ہم رنگی، سادگی اور دلکشی دل میں اُتر جانے والی ہے۔ یہ سی حرفی موسیقی کے معیار پر پورا اُترنے والی ہے۔

ڈاکٹر سی ایل نارنگ کے مطابق: گانا اور دھمال ڈالنا کیونکہ صوفیوں کے عمل کا ایک حصہ ہے اس لیے علی حیدر کی سی حرفی طبلہ اور دوسرے موسیقی کے آلات پر با آسانی گائی جاسکتی ہے۔[۱۱]

خواجہ غلام فرید سے پہلے علی حیدر ملتانی وہ واحد شاعر ہیں جنہوں نے تصوف کے اسرار و رموز کو کامیابی سے بیان کیا۔ اس کے لیے انہوں نے عربی لفاظی، تشبیہات اور استعارے کا خوبصورت اور ماہرانہ استعمال کیا۔ اس کے لیے وہ قرآن پاک کے حوالے بھی دیتے ہیں۔ علی حیدر کی سی حرفیاں بارے لوگوں کا خیال ہے کہ یہ صوفیانہ طرزِ عمل دینے والی الہامی علم کا پنڈارہ ہین[۱۲]۔

اوّل

۱۔ **الف** الف دا اکھناں بہت مٹھا نت میم دی خادم تھیاں میں
وصلو دی سک ہمیش مینوں، پانی لام توں وار کے پئی آں میں

عطر گلاب تے صندل کیوڑا، شیشے عین دے نال ملینی آں میں
علی حیدر نوں تقویٰ رب دا اے کلمے پاک دا ذکر کرینیاں میں

☆ الف: سے مراد اللہ تبارک وتعالیٰ ہے۔میم: اس کا مطلب ''محمد ﷺ'' ہے۔[۱۳]

لام: مراد اللہ تبارک تعالیٰ ہیں، لام کی تین قسمیں ہیں۔ ۱)۔عامل بعمل جر ۲)۔عامل بعمل جزم ۳)۔غیر عامل[۱۴] اس شعر میں عربی لفظ ''تقویٰ'' استعمال ہوا ہے جس کا مادہ ''وقی'' ہے اور معنی توانا ہونا، قوت والا، مضبوط ہونے کے ہیں۔[۱۵]

۲۔ ب بھیناں ویر سجن دی بھی کیہی قیامت جے ان مزید قیامت بھی
وچ سلسلہ زلف سیاہ دے لڑکن، سے خورشید قیامت بھی
جے وعدہ وصال محشر دا ہووے، گھنڈ دیوے کھول دید قیامت بھی
حیدر دلبر نیڑے وسے من حبل الورید قیامت بھی

☆ ''من حبل الورید'' الورید سے مراد گردن کی رگ ہوتی ہے اور اسی کو ''حبل الورید'' بھی کہتے ہیں ''حبل'' سے مراد رسی ہوتی ہے جب کہ ''من'' کا مطلب ''سے'' ہوتا ہے یعنی شاعر کہنا چاہتا ہے کہ میرا محبوب میری گردن کی شہ رگ سے بھی زیادہ قریب ہے۔[۱۶]

و نحن اقرب الیه من حبل الوزیدo (سورۃ ق) [۱۷]

۳۔ ذ ذرہ جلوہ کولڑا اے تینڈڑا، ڈٹھا بھل گئے سنسار دوویں
ہکا موتی ہار دا ڈٹھا بھلے تسبیح تے زنار دوویں
میں لٹ لئی اتے لڑ وے چھوڑے، کافر تے دیندار دوویں
میں گاہل دے پلئے خال سیاہ، اوہ تے زلف دی مار دوویں
دونہاں نیناں حیدر گھیر کے ماری، دل تھوں پے پار دوویں

☆ تسبیح: سبحان اللہ کہنا، خدا کی پاکی بیان کرنا ہے اور اس کا مادہ ''سبح'' ہے۔[۱۹]

۴۔ ز زید عمر ناوں جاندا سی، تے دید اوہناں دی دید سجن
نافے دی سنگھ بو جے چاہیں، کریں تماشہ ملک ختن
مٹھے دی تنگ شکر جے ویکھیں، دیکھ سجن دا تنگ دہن
آپ سورج نوں ویکھیں اکھیں، دیکھ شعاعیں چودھویں چن

اوہ جان جہان انا الحق آکھے نہ جند بن آکھ بجن
بے نیور پاوے چوڑا ویکھے، سن وے حیدر چھن چھن چھن
بے رحمان دی بو دا شایق، اٹھ سنگھ حیدر باد یمن
من محمد من وچ لبھیں حق تعالیٰ ذوالمنن

☆ انا الحق، حسین بن منصور حلاج کی طرف اشارہ ہے۔ حسین بن منصور حلاج (موت: ۹۲۲ء) عراقی صوفی تھا۔ اس پر سرمستی کا غلبہ طاری ہوا تو اُس نے 'انا الحق' کا نعرہ بلند کیا۔ عباسی خلیفہ المقتدر کے عہد میں اُس کو پھانسی کی سزا ہوئی۔[۱۸]

ذوالمنن: ''منن'' جمع ہے ''منۃ'' کی اور المنۃ اسم ہے ''من علیہ'' سے اور اس کے معنی ہیں احسانات، جب کہ ''ذو'' کسی چیز کی ملکیت ظاہر کرتا ہے اور یہاں اس کے معنی ہیں ''احسانات کرنے والا''۔[۱۹]

۵۔ ش شرع ملاں پڑھدیا ننگرا وے کیہا کرنی کہانی مطالعہ کر
ضرباً زیداً عمراً سن تیری عمر وہانی مطالعہ کر
الکلمۃ لفظ وضع المعانی فرد معانی مطالعہ کر
ویکھ اسم تے فعل بجن وے سوہنے حرف یگانی مطالعہ کر

☆ اس سہ حرفی کی ابتدا ہی عربی لفظ ''شرع'' سے کی گئی ہے جس کے معنی ہیں ''اللہ کے مقرر کردہ احکام''[۲۰] اس کے علاوہ ''ضرباً'' (مارنا) جب کہ ''زیداً'' اور ''عمراً'' بھی عربی طرز پر استعمال کیے گئے ہیں۔[۲۱]

الکلمۃ: یہاں کلمہ سے مراد عربی گرامر کی اصطلاح 'کلمہ' ہے۔ علم النحو میں ہر بامعنی لفظ کو کلمہ کہا جاتا ہے۔ علی حیدر ملتانی یہاں عربی نحو کی طرف اشارہ کررہے ہیں۔[۲۲]

وضع المعانی: معانی وضع کرنا (مرکب اضافی ہے) [۲۳]

۶۔ ص صدقہ اکھیں متوالیاں دا موڑ بھال وے دلبرا واسطا ای
صدقہ زلفاں پریشان کالیاں دا، ویکھ حال وے دلبرا واسطا ای
بھلا صدقہ سوہنیاں گالیاں دا، سن گال وے دلبرا واسطا ای
متھا صدقہ گلاں آب والیاں دا، غم ٹال وے دلبرا واسطا ای
تقصیراں حیدر والیاں دا نامہ گال وے دلبرا واسطا ای

☆ اس پورے قطعے میں لفظ ''صدقہ'' کی بار ہا تکرار ہے اور اس سے مراد عربی و سرائیکی دونوں زبانوں میں

''خیرات'' ہے۔[۲۴]

لفظ ''تقصیراں'' عربی لفظ ''قصرا'' سے ہے، عربی زبان میں اس کے معنی ، ناقص ہونا، رکنا اور باب ''استفعال'' میں ''استقصرہ'' کوتاہ یا کوتاہی کرنے والا سمجھنا کے ہیں جب کہ سرائیکی زبان میں تقصیر معنی ''غلطی'' اور ''تقصیراں'' جمع کا صیغہ ہے۔[۲۵]

۷۔ ع علیحدہ پان دا رنگ اتے، مسی دا رنگ علیحدڑہ اے
شام شفق دا رنگ علیحدہ اتے نیناں دا رنگ علیحدڑا اے
اوہ لب گالہیاں دینڈڑا مینوں، اوہناں دا جنگ علیحدڑہ اے
حیدر لعل لباں دا سائل، خال پلنگھ علیحدڑہ اے

☆ ''شفق'' مصدر ہے اور اُس سرخی کو کہا جاتا ہے جو غروبِ آفتاب کے بعد اُفق پر نمودار ہوتی ہے۔[۲۶]

۸۔ غ غریب دی بات بھی نیک بہوں، پر عشقے دی چیٹ انوکھڑی اے
اٹھاں گھوڑیاں دے اپر سیر چنگی، پر شیر دی لیٹ انوکھڑی اے
جن تے پری دا سایہ بہوں، پر دیو دی پھیٹ انوکھڑی اے
عاشق دا غلام، وے حیدر معشوق دی ریت انوکھڑی اے

☆ اس قطعے میں ''عاشق'' اور ''معشوق'' دو عربی لفظ استعمال ہوئے ہیں، ''عاشق'' اسم فاعل ہے یعنی ''محبت کرنے والا'' اور معشوق مفعول ہے یعنی ''جس سے محبت کی جائے[۲۷]'' یہ دونوں الفاظ ''عشق'' سے ہیں جو اُس وقت بولا جاتا ہے جب محبت کی انتہائی حد تک زیادتی ہو۔ یہ پارسائی اور فسق دونوں طرح سے ہوتا ہے۔[۲۸]

۹۔ ق قرب حضور نصیب ہووے دنیا قرب قراباتاں کوڑیاں نیں
جنہاں قرب حضور نصیب نہیں، نک وڈھیاں تے کنوں بوڑیاں نیں
جینہاں قرب حضور نصیب ہویا، نک نتھ سوہے ہتھ چوڑیاں نیں
علی حیدر جینہاں قرب نہیں، جیویں گدیں پھرن اروڑیاں نیں

☆ ''قرب'' اسی لفظ کی بار بار تکرار ہے اس سہ حرفی میں اور یہ عربی الاصل ہے اور سرائیکی زباں میں شامل ہو کر بھی اس کی ہیئت ویسی ہے اور معنی بھی وہی ہے یعنی ''نزدیکی''۔[۲۹]

۱۰۔ م میں کتا بن آلِ رسول نجیب دا پاہرہ ہاں گھر بار اتے

اپر اگوں اوہ اندھیری، میں ہوندیاں ایس دربار اتے
نام دھریک دا بھی میں خادم، صاحباں دی پچکار اتے
پر اہل علم دی عزت رکھن، اجب ہے سنسار اتے
حیدر علما وارث انبیا کون ہووے انکار اتے

☆ اِس بند میں ''آلِ رسول'' سے مراد نبی پاک ﷺ کا گھرانہ ہے۔

انما یرید اللہ لیذھب عنکم الرجس اھل البیت ویطھر کم تطھیراً O (سورۃ الاحزاب)[۳۰]

''انبیا'' سے مراد حضرت آدم علیہ السلام سے لے کر رسولِ پاک ﷺ خاتم النبیین ۔[۳۱]

۱۱۔ و ویکھاں کرے کیا شاہ جے، اکھیں کٹھی یار وی تینڈی شایق آں میں
اوہو شہنشاہ صلاح سنے، نت اکھیاں تینڈی دی عاشق آں میں
اتے آکھے نہیں کجھ توڑی نہ اس دی کیتیاں بھی نہ لایق آں میں
جسے اصحاب کہف دی تھیویں نبی دی کیتیاں خائف آں میں
پروردگار دے کرم دی لائقاں، حیدر جے نہ لائق آں تے فاسق آں میں

☆ سورۃ الکہف مکمل سورۃ کے اندر اصحابِ کہف کا ذکر موجود ہے۔ یہ سورہ مکہ کے اندر آپ ﷺ پر نازل ہوئی۔ اس لیے اس سورہ کو مکی سورہ کہتے ہیں۔[۳۲]

۱۲۔ الف احد دے وچ میم رکھیں اتے احمد نام کہاوندا اے
الف دی جا وت میم بنائیں ھو محمد آوندا اے
غنصر دے وچ اوہو وسیندا، لامکان بتاوندا اے
اوتھے چوں چرا دی جاہ نہیں حیدر صم بکم بھاوندا اے

☆ اس قطعے میں ''احد'' (سورۃ الاخلاص)[۳۳]، ''احمد'' اور ''محمد'' تین عربی اسماء ہیں۔ احد سے مراد اللہ، جب کہ احمد اور محمد، نبی آخرالزماں ﷺ کے نام ہیں۔ اس میں ''ھو'' اسم ضمیر کو بھی استعمال کیا گیا ہے جس کو ''وہ'' مذکر کے لیے استعمال کیا گیا ہے۔[۳۴] اس کے علاوہ آخری لائن میں ''صم بکم'' قرآنی آیت کا ایک حصہ لایا گیا ہے جس کا مطلب ہے ''گونگے اور بہرے''۔[۳۵] قرآن پاک میں ہے: ''صم بکم عمی فھم لا یرجعون'' (سورۃ البقرہ) [۳۶]

۱۳۔ ی یا رب بخش گناہ اساڈے، واسطہ آپنے یار دا ای

اوس خاصے بندے آپنے دا، اوس عالم دے سردار دا ای
ہی واسطہ اس دی آل دا ای، اتے وت اصحاب کبار دا ای
بو بکرؓ عمرؓ عثمانؓ دا ای، اتے حیدر علی کرار دا ای
یا رب بھیج صلوۃ سلام اوہناں تے جیویں فصل بہار دا ای

☆اصحاب کبار: بڑے بڑے اصحابہ کرام۔لیکن علی حیدر ملتانی نے یہاں خلفائے راشدین کا حوالہ خصوصی طور پر دیا ہے۔

☆ صلوٰۃ سے مراد''نماز'' ہے مگر یہاں مراد نبی کریم ﷺ پر درود و سلام ہے۔

ان اللہ و ملٰئکۃ یصلون علی النبی ط یایھا الذین امنو صلو علیہ وسلموا تسلیماO (سورۃ احزاب) [۳۷]

دوم

۱۴۔ الف ان بن ان بن اُن بن تھیں ھک سمجھ اساڈڑی رمز میاں
وت حشر دے دور اگاڈڑے تے ھے پچھان پچھاڈڑی رمز میاں
اُت ھر مشکل آسان لئی اھیا آھی ڈاھڈڑی رمز میاں
من عرف نفسہ وے حیدر لوڑیندی اگاڈڑی رمز میاں

☆ ''من عرف نفسہ فقد عرف ربہ'' جس نے اپنے آپ کو پہچانا پس اس نے اپنے رب کو پہچان لیا۔(قول حضرت علیؓ)[۳۸]

''من عرف نفسہ''پورا عربی جملہ آیا ہے۔معنی،اپنے نفس کی پہچان،اپنے آپ کو پہچان لینا۔[۳۸]

۱۵۔ ہ ھو اللہ تاں اوھی اے جو ہر کوئی ذکر کریندا میاں
ویکھ ویکھاں دم دم دے وچ ھو ھو تے پیا سنیندا میاں
ارض فلک تے چن سورج وچ ھو ھو دا نقش دسیندا میاں
حیدر اسم جو اعظم آھی سو ایہا ھو آکھیندا میاں

☆ ھو اللہ الخالق الباری المصور لہ الاسماء الحسنیٰO (سورۃ الحشر) [۳۹]

''وہی خدا تمام مخلوقات کا خالق ایجاد و اختراع کرنیوالا صورتیں بنانے والا اس کے سب اچھے اچھے نام ہیں'' یہاں ھوا سے مراد وہی اللہ ہے۔علی حیدر نے اپنے اس شعر کی بنیاد اس آیت پر رکھی ہے۔

سوم

١٦۔ ث ثقیل تھیواں اس نینیں جیوں رووداں میں ہنج رتی
جھابڑی مینڈیاں اکھیاں دی توڑے وس پل پل رتی رتی
ترکڑی کیتے ناز ترکھڑے ترکھڑیوں جند گھول گھتی
حیدر مڑ کے وت نہ ملسن ناز رتی اتے رت رتی

☆ ''ثقیل''، ثقل سے صفت سے ''ثقیل''، یعنی بھاری بھرکم ہونا اور مریض کی بیماری کا بڑھنا یا تکلیف کا زیادہ ہوتے جانا۔[۴۰]

١٧۔ ح ، حرام آرام تھیا مینوں تدھ بن پلک نہ پلک لگے
پلک لگی مینوں پلک تساڈڑی بجلی دے وانگ جھلک لگے
پلک زیادہ پلکاں ظالم بجلی تا اکھیاں ڈھلک لگے
حیدر اینویں ویکھدیاں گزری اج لگے کہ بھلک لگے

☆ حرام: یہ لفظ ''حرم'' کا مصدر حراماً سے ''حرام'' بنا ہے یعنی حرام قرار دینا۔[۴۱]

١٨۔ خ خمار اوہناں اکھیاں نوں مینوں وصل فراق ساوِلا اے
شہ رگ توں بھی نیڑے ڈھولن دل کیوں شرک نوں رانولا اے
ڈھولن وسدا وچ دلاں دے سوہناں سینے وچ اجھانولا اے
حیدر تروڑ تنی شہ رگ تھیں جے وت شوق اتانولا اے

☆ ''خمار'' عربی لفظ ہے اور ''خمر'' سے نکلا ہے۔ ''خمر'' شراب کو، ہر نشیلی پینے والی چیز کو کہتے ہیں جب کہ ''خمار'' سے مراد شراب پینے کی وجہ سے جو دردِ سر ہوتا ہے یا جو نشہ انسان پر طاری ہوتا ہے اس کو کہتے ہیں۔[۴۲]

وصل بمعنی ''ملنا'' کے ہیں۔[۴۳]

فراق کا مطلب ہے فرق ڈالنا، ایک دوسرے سے دُور ہونا، یعنی جدائی۔[۴۴]

١٩۔ ش شطرنج دی گیٹی آں میں مینوں مان تے تان تساڈڑا اے
نہ میں گوٹ نہ گوٹری جان دی گوٹ گمان تساڈڑا اے
نہ میں جنگ نہ جھت نوں جان دی تیر کمان تساڈڑا اے

یا رمیت اذ رمیت بھی حق فرمان تساڈڑا اے
حیدر موت حیات نہ جانے جان انجان تساڈڑا اے

☆ ومارمیت اذرمیت ولاکن اللّٰہ رمیٰ ٥ (سورۃ الانفال) [۴۵]

اس میں شاعر نے قرآنی آیت کو لے کر غزوہ بدر کے ایک معجزہ کی طرف اشارہ کیا ہے۔ غزوہ بدر میں نبیؐ اکرم نے اللہ کے اذن سے ریت کی مٹھی دشمن اسلام کی طرف پھینکی جس سے ریت ان کی آنکھوں میں چلی گئی اور وہ اندھے ہو کر پیٹھ پھیر کر بھاگ گئے۔

''رمٰی'' پھینکنا سے یہ فعل ماضی منفی ''مارمیت'' ہے۔ [۴۵]

اِذ: جب۔ [۴۶]

۲۰۔ ض ضحیٰ یا وانگ تساتھوں صدقوے تے قربانیاں میں
وچ مینا بازار دے ڈھولن تینڈے دست وکانیاں میں
راں طواف بھانڑا انویں اوہلڑے گھولڑی جانیاں میں
خلل سیاہ حجرالاسود حیدر بوسے دے آنیاں میں

☆ ضحیٰ: چاشت، آفتاب دوسرا عربی لفظ ''طواف'' ہے جس کے لفظی معنی گھومنا، چکر لگانا کے ہیں جبکہ اصطلاح میں اس سے مراد خانہ کعبہ کے گرد گھومنا اور حج وغیرہ ادا کرنا کے ہیں۔ [۴۷]

خلل: عربی لفظ ''مخلّل'' سے ہے اور اس سے مراد ''کسی چیز کے اندر یا درمیان میں'' ہے۔ [۴۸]

یہاں علی حیدر ملتانی کہتے ہیں کہ میں حجرالاسود کے درمیان گھس کر بوسہ دیتا ہوں۔ [۴۹]

۲۱۔ ع غلامی دا دعویٰ ناہیں پر گولیاں دی پڑگولیاں میں
واہ وچھیاں وانگر تینڈیاں مہیں دی خاک توں گھولیاں میں
ولیاں پریم دے جھولیاں ول ول بیلے دے بیلڑی جھولیاں میں
مہیں دی خاک عبیر کریاں حیدر کھیڈساں ہولیاں میں

☆ ''دعویٰ'' بمعنی پکارنا اور کسی چیز پر حق جماتے ہوئے آواز دینا۔ [۵۰]

''عبیر'' ایک مرکب، خوشبو کا نام ہے۔ [۵۱]

۲۲۔ ف فی بشوقک درد میںڈا خوبصورتاں سورتاں آیتاں نی
منہ مصحف رخ اس یار دا اے ہور شاذ مجاز روایتاں نی

یار میندا دلدار جن اس مصحف سوہن قرائتاں نی
علی حیدر آیت زلف دے اندر درج دراز حکایتاں نی

☆ ''نی'' یہ مرکب ہے۔ ''نم'' اور ''ی'' ضمیر متکلم یعنی ''میرا منہ''۔[۵۲]

''بشوقک'' یہ مرکب ہے۔ ''ب'' حرف جر، ''شوق'' بمعنی شدید خواہش جبکہ ''ک'' ضمیر واحد، ماضی۔[۵۳]

''سورتاں'' لفظ ''السورۃ'' سے ہے اور اس کی جمع ہے ''سُورٌ'' وسُورات وسُوَرات۔ لفظی معنی ''مرتبہ'' فضیلت، مشرف، لمبی اور خوبصورت عمارت کو بھی ''السورۃ'' کہا جاتا ہے جبکہ اس سے مراد قرآن کی ''سورتیں'' ہیں۔[۵۶]

شاذ مجاز: یہاں رخ سے رسول پاکؐ دا چہرہ انور مراد ہے، کائنات میں روشنی، علم وحق کی پہچان حضور کے چہرہ انور کی بدولت ممکن ہے۔ اس کے علاوہ انسان اور کائنات کی حقیقت کے بارے میں سائنس اور فسلفہ جو کچھ بیان کرتا ہے وہ علم قعطی کی بجائے علم ظنی پر مبنی ہے۔

''مصحف'' واحد ہے۔ ''مصاحف'' کی جس کے معنی ہیں ''مجلّہ کتاب'' لیکن یہاں اس سے مراد ''قرآن پاک'' ہے۔[۵۴]

''قرائتاں'' عربی لفظ ''قراءات'' سے ہے اور اس کا واحد ''القراءۃ'' ہے۔ لفظی مطلب ''پڑھنے کی کیفیت'' ہے جبکہ اصطلاح قرآن پاک کی تلاوت کے لیے خاص طور پر یہی لفظ استعمال کیا جاتا ہے۔[۵۵]

۲۳۔ ق قیامت نہوں تھیا ڈینہہ نیزے برابر آ کھڑا
میں کیہ جاناں نیوں نوں لگیا شینہہ اساڈڑے بھا کھڑا
رانجھن اسرافیل تھیا ہتھ ونجھلی لے کرنا کھڑا
جیہڑی وجنی آہی سو وج رہی ہن حیدر آکھ وجا کھڑا

☆ اسرافیل: فرشتے کا نام ہے جو قیامت کے دن صور پھونکے گا۔[۵۷]

۲۴۔ ک کوک میںڈی سن صاحب میںڈے کوکاں ایس کوکاک دیاں
ایس نمانی کٹھی عاجز گلیاں وچ رلاک دیاں
پاک شکار دی ہڈیاں میں بھی پالی تینڈی لاک دیاں
جے اصحاباں کہف دی تھیون حیدر صاحب پاک دیاں

☆ عاجز: اسم فاعل ہے اس کی جمع ''عواجز'' آتی ہے، تنگ مراد ہے۔ ''امراۃ عاجزۃ'' عاجز عورت۔[۵۸]

۲۵۔ م محمد مست کیتا مینوں میم شراب دا مٹ تھیا
شیشہ تے جام صراحی نوں دل تائب سٹ پلٹ تھیا
خمر انگور دا کیا کجھ اُس توں خمر طہور بھی ہٹ تھیا
علی حیدر اوس شراب کنوں نشہ ایس شراب دا گھٹ تھیا

☆ ''خمر'' ہر نشیلی پینے والی چیز۔[۵۹]

''طہور'' جس سے پاکی حاصل کی جائے۔[۶۰.i]

و سقٰھم ربھم شراباً طھوراً O (سورۃ الدھر) [۶۰.ii]

چہارم

۲۔ ص صورت سوہنے یار دی مورت پلک نہ جھمکے دیکھ رہے
بیخود پردے جھڑے منہ پرنے کتھا سیوا کر ٹیک رہے
کافراں ڈوریاں کن تہیں اوہ آکھ سلام علیک رہے
مورت کون محمد ڈٹھا تاب نہ مول و علیک رہے

''سلام'' سے مراد ''سلامتی'' ہے [۶۱] اور ''علیک'' میں علیٰ ''حرف جر'' جبکہ ''ک'' ضمیر بمعنی ''آپ'' کے

۔[۶۲]

محمد: اسم مفعول واحد مذکر، جس کی تعریف کی جائے۔ بہت عمدہ خصلتوں والا نبی کریم ﷺ کا اسم گرامی۔

[۶

ض ضحیٰ اشراق پڑھاں نت یارب سورج مکھ ویکھاں
پوے نیاز قبول مینڈا تھیوے طالع سورج سکھ ویکھاں
سورج وانگوں اوپر واریوں جھات پینڈڑا جھک ویکھاں
حیدر شرم توں لک لک ویکھاں ناہیں تاں چیر کے اکھ ویکھاں

الضحیٰ: چاشت، آفتاب، بیان کیا جاتا ہے ''مالکلامہ ضحیٰ''، یعنی اس کے کلام کا بیان نہیں

اشراق: نماز اشراق (ضحیٰ) سورج نکلنے کے 20 منٹ بعد ادا کیے جاتے، [illegible] نفل

طالع: روشن ہونے والا، نکلنے والا، پہلی رات کا چاند۔[۶۶]

۲۸۔ ل لیا چھک تل دی پھاہی مسی صنا کنوں تلک لیا
پانی مس منتی سب قطرہ قلق قضا کنوں تلک لیا
یاوت جویں طیر تھیں موسیٰ مست لقا کنوں تلک لیا
حیدر پویں تاں یار دے گل ہن غبغب چاہ کنوں تلک لیا

☆ قلق: قَلِق بمعنی بے چینی مضطرب و بے قرار ہونا کے ہیں۔[۶۷] قضا: حکم، ادا اور اس کی جمع ہے "اقضیۃ"۔[۶۸]

طور: پہاڑ۔ مکان کے سامنے کا صحن وہ چیز جو کسی طیر کی طرز پر ہو۔ یا اسکے مقابل ہو۔ یہاں مراد وہ طور پہاڑ ہے جہاں اللہ تعالیٰ حضرت موسیٰؑ سے ہم کلام ہوتے تھے۔[۶۹]

۲۹۔ م محمد مولیٰ دے کے سکول اساں، کیہا ہول حساب دا ای
جیندا صاحب ہووے مصاحب شاہ دا تاں کیہا خوف عتاب دا ای
ساقی جو کرے سوال جواب تے قلقل شیشہ شراب دا ای
تابڑ توڑ توں دیہ پیالے لیکھا نہ میٹ ضراب دا ای
پر منکر اتے نکیر نوں حیدر ادب بھی اوس جناب دا ای

☆ صاحب: ساتھی۔[۷۰]

ساقی: پانی پلانے والا۔[۷۱]

ضارب: مارنے والا۔[۷۲]

منکر نکیر: المنکر "مفعل"، خلاف مرضی خدا، قول ہو یا فعل اور اس کی ضد معروف ہے۔ منکرات و مناکر اور کہا جاتا ہے رجل منکر چالاک، تیز، فہم مرد منکرون ومناکیر۔

النکیر۔ دگرگونی۔ امر نکیر: سخت کام۔ حصن نکیر: مضبوط قلعہ۔ قبر میں آنے والے فرشتے جو سوال جواب کریں گے۔[۷۳]

۳۰۔ لا لطافت بے رنگدا دیکھ آکے نگاہ دے رنگ کیتا

بے رنگ دے منہ گھنڈ تھیا ایس رنگ توں برقع انگ کیتا
تھکیاں ٹھاٹھیں تا موسیٰ تے فرعون اوتھے وت جنگ کیتا
ویکھ سبزی خط دی رت روواں انہاں نیناں لعل اس تنگ کیتا
حیدر لعل لباں والے مینوں نال شراب دے رنگ کیتا

☆ بُرقَعْ: برقع اوڑھانا۔[۷۳]

موسیٰ: حضرت موسیٰ علیہ السّلام۔ فرعون: موسیٰ کے زمانے کا منکرِ خدا۔

فقال لہ فرعون الی لاظنک یموسی مسحوراً ...... انی لاظنک یفرعون مثبوراً

(سورۃ بنی اسرائیل) [۷۴]

۳۱۔ ن نیڑے پئی سدھ یار دی مینوں نحن اقرب حبل الورید کنوں
پل پل پلکاں گھنڈ جھکیندیاں کھلے نہ قفل کلید کنوں
یار اڑے تے یاری پڑھے ویکھے کیونکر دید بعید کنوں
اوتھے نامہ اگے تے قاصد پچھے تاں کہی پچھ رسید کنوں
میرے یار دی گل نیاری اے حیدر باہر گفت و شنید کنوں

☆ ونحن اقرب الیہ من حبل الورید (سورۃ قٓ) ہم شہ رگ سے بھی زیادہ قریب ہیں۔[۷۵]

قفل: تالا۔[۷۶]

بعید: دور۔[۷۷]

قاصد: پیغام دینے والا۔[۷۸]

۳۲۔ ی یا اللہ خیر کریں مینوں اتے خاتمہ خیر دا دیونائیں
پل پل ویکھاں تے گھولی تھیواں میں تے بجلی وانگوں کھیونائیں
ایس مصلے تے جے ریا دے نوں نال شراب دے بھیونائیں
نال پیالڑے تابر توڑے ہوش مینڈا ساقی وبھیونائیں
کعبے دا راہ وکھادئیں مینوں راہ نہ دیر دا دیونائیں

وچ باغ بہشت دے حیدر نوں بھی لہرا شیر دا دیونائیں

☆ مصلے: نماز پڑھنے کی جگہ۔[۷۹]

کعبہ: ''بیت اللہ''، جس کی طرف منہ کر کے تمام مسلمان نماز پڑھتے ہیں۔[۸۰]

پنجم

۳۳۔ الف اوہ سلکھناں یار مینڈا میں تاں لکھیا چوں چگونہ نہیں
کیا کجھ وصف بیان کیجوے جو اس دا شبیہ نمونہ نہیں
سبھ پر چونی جو نین چونیاں والڑے اس دا توڑے چونہ نہیں
حیدر مٹھڑے یار جیہا کوئی بھاؤندا ہور سلونہ نہیں

☆ وصف: خوبی۔[۸۱]

شبیہ: مانند، ایک جیسا۔[۸۲]

۳۴۔ ذ ذات صفات سیالیں دی سبھ گھولی رانجھن چاک کنوں
مشک عبیر تے عطر بھی صدقے مہیں دے پیراں دی خاک کنوں
سنبل تے ریحان بھی صدقے تلڑے مرک سواک کنوں
علی حیدر بیلا بیلی والا مینوں چنگا باغ اراک کنوں

☆ عبیر: ایک مرکب خوشبو کا نام

ریحان: خوشبودار پھول، روزی۔[۸۴]

۳۵۔ ر رات وصال دی افضل مینوں قدر اتے شب برات کنوں
لعل لباں وچ مٹھڑا ہاسا جیوا مٹھڑا قند نبات کنوں
سخن مبارک تنگ دہن تھیں بہتر ہے آیات کنوں
آب زلال ڈھولن دا حیدر مینوں اولی آبِ حیات کنوں

☆ وصال: ملاپ رکھنا، تعلق رکھنا۔[۸۵]

افضل: بہتر۔[۸۶]

قدر: قدر (ض) قدرا۔ الامر: تدبیر کرنا۔ الشیئ بالشیئ: اندازہ کرنا، مقدار کے مطابق کرنا قدارۃ

الشئ: تیار کرنا۔ وقت معین کرنا قدر (ن ض) قدر او قدر اللہ: تعظیم کرنا۔ شب قدر جو رمضان کی آخری عشرہ کی طاق راتوں میں سے ایک ہے۔[۸۷]

شب برات: ۱۵ ویں شعبان کی رات شب برات کہلاتی ہے جس میں دنیا میں ہونے والے کاموں کے فیصلے کیے جاتے ہیں[۸۸]

مبارک: برکت دیا ہوا، جس کو برکت دی گئی ہو۔[۸۸]

آیات:: نشانیاں۔[۸۹]

آبِ زلال: صاف میٹھا خوشگوار پانی۔[۹۰]

۳۶۔ ز زیر زبر نہ تفاوت مصحف رخ منور اس یار دا اے
نقطہ ب بسم اللہ دا اوہ خط سیاہ رخسار دا اے
پچھے خط بسم اللہ لکھی زلف ورق زرکار دا اے
علی حیدر ویکھ الحمد پڑھیوے لکھیا اے ستار دا اے

☆ تفاوت: بے ضابطگی، چوک، فرق، بروزن تفاعل مصدر ہے، فوت سے مشتق ہے۔ اختلاف اوصاف کے معنی دیتا ہے۔[۹۳]

مصحف: مجلد کتاب، مصاحف جمع۔[۹۱]

منور: روشن۔[۹۲]

بسم اللہ: بسم اللہ الرحمٰن الرحیم۔ ہر کام کے آغاز میں پڑھا جاتا ہے۔ اللہ کے نام کے ساتھ ہر کام کا آغاز۔[۹۴]

الحمد: الحمد للہ ہر کام کے اختتام پر اللہ کے شکر کے طور پر کہا جاتا ہے۔[۹۵]

۳۷۔ ص صم بکم ہو رہی مینوں اس بن کجھ نہ آوندا اے
سوہنی سوہنیاں ویکھدیاں گنگا سر سر پچھتاوندا اے
قاعدہ مینوں زلف سجن دی پھطراں نال بجھاوندا اے
حیدر گلاں سمجھ نہ سکاں ان بن جوڑ سناوندا اے

صم: بہرا ہونا۔[۹۶]

بکم: گونگا ہونا۔[۹۷]

۳۸۔ ط طور دی آتش نخل کنوں یا گابل دسیوے زلف کنوں

یاوت عاصا موسیٰ دا تمثیل کچھوے زلف کنوں

یا بسم اللہ لعل ورق تے مثل رکھیوے زلف کنوں

حیدر دور تسلسل مسئلے سبق پڑھیوے زلف کنوں

☆ عاصا: عصا حضرت موسیٰ علیہ السلام کی چھڑی۔

فقلنا اضرب بعصاک الحجر (سورۃ البقرہ) [۹۸]

موسیٰ: عبرانی زبان کا لفظ ہے، عبرانی زبان میں مُو، پانی کو کہتے ہیں اور شیٰ کا معنی درخت، عربی میں شین کو سین سے بدل دیا۔ حضرت موسیٰ کو پیدائش کے بعد لکڑی کے صندوق میں بند کر کے پانی میں ڈال دیا گیا تھا۔ اس لیے موسیٰ نام ہو گیا۔[۹۹]

مثل: جیسا، طرح۔[۱۰۰]

۳۹۔ ک کرم تھیا بسم اللہ جیو آبہو اوہناں اکھیاں تے

ایہ سک سکیندیاں روندیاں روندیاں راہ بھلیندیاں تھکیاں تے

ایہ سوہنی صورت ویکھدیاں راہ وہندیاں ہکیاں بکیاں تے

حیدر ہن جے ملے پیارا اکھیاں تے دل بھکھیاں تے

☆ کرم: مہربانی، فیاضی، درگزر۔[۱۰۱]

۴۰۔ م محمد صل علیٰ دا ہر دم ساتوں آسرا اے

اوسے دی امید اساھاں عملاں دا نہ بھروسڑا اے

اوسے دے دربار دے سائل ہتھ اساڈڑے کاسڑا اے

اوسے دے دلاسے حیدر ہنجوں والا ہاسڑا اے

☆ محمد: اسم مفعول واحد مذکر، وہ شخص جس کی حمد کی جائے، پاکی کی گئی ہے۔[۱۰۲]

صل: شاباشیں، سلامتیاں۔[۱۰۳]

علیٰ: پر۔[۱۰۴]

محمد صلی علیٰ: حضرت محمدؐ پر شاباشیں ہوں۔

۴۱۔ ی یار دی صورت مصحف مینوں ہن میں حافظ ہو رہی
ایہ سوہنی صورت آیت سورت دے مینوں امر نہی
اوہ مکھڑا ہاسا متھے تے ول سبھ کجھ ایہا امر نہی
حیدر شکر خدا دا کیچے آیا مینوں صرف صحی

☆ صورت: شکل۔[۱۰۵]

آیۃ: نشانی۔[۱۰۶]

سورت: مرتبہ، ج سُوَرْ وسُورات وسُوَرَات۔[۱۰۷]

امر نہی: حکم دینا، روکنا۔[۱۰۸]

کنتم خیر امة اخرجت للناس تامرون بالمعروف و تنهون عن المنكر و تومنون بالله ()
(سورۃ آل عمران)[۱۰۹]

ششم

۴۲۔ ر رکوع سجود اساڈڑا سبھ کجھ رانجھن یار داوں
منہ مقابل قبلے دے ہووے دل وت آس دے یار داوں
اوہ منہ مکہ صورت کعبہ حج اسے دربار داوں
علی حیدر اکبر حج تھیا میں وچ مینا بازار داوں

☆ رکوع: جمع ہے راکع کی، سر جھکانے والا۔[۱۱۰]

سجود: عاجزی کرنا، اللہ کے آگے جھکنے اور اس کی عبادت کرنے کو سجود کہا جاتا ہے۔[۱۱۱]

مقابل: ایک دوسرے کے آمنے سامنے ہونا۔[۱۱۲]

قبلے: جہت، سمت۔[۱۱۳]

کعبہ: چوکور مکان، جھروکہ، بیت الحرام، ج کِعَابٌ وکَعَبَاتٌ۔[۱۱۴]

حج: زیارت کرنا۔[۱۱۵]

اکبر: بڑا۔[۱۱۶]

۴۳۔ ض ضحیٰ تے لیل سجیٰ سمجھو زلف اتے رخسار دے او
شمس ضحیٰ و قمر تلیٰہا وصف مینڈے دلدار دے او
یٰسین طٰہٰ اتے مزمل مدح مینڈے سردار دے او
چار کتاباں ثابت حیدر لغت نبی مختار دے او

☆ ضحیٰ: وقت چاشت، دن چڑھے، ضحیٰ مونث ہے اس کی تصغیر ضُحَیّۃٌ ہے۔[۱۱۷]
لیل: رات، ج لیالی۔[۱۱۸]
سجی: وہ چھا گیا، اس سے آرام لیا" جب رات میں ہوا تھم جائے اور اس کی اندھیاری بڑھ جائے تو کہا جاتا ہے لیل ساج۔"[۱۱۹]
شمس: سورج، ج شموس۔[۱۲۰]
قمر: چاند۔[۱۲۱]
تلہیٰ: تو غافل کرتا ہے۔[۱۲۲]
یٰسین، طٰہٰ: حروف مقطعات۔[۱۲۳]
والشمس و ضحٰھا O والقمر اذا تلٰھا O (سورۃ الشمس)
مزمل: چادر اوڑھنے والے۔[۱۲۴]
مدح: تعریف کرنا۔[۱۲۵]
والضحیٰ O والیل اذا سجیٰ O (سورۃ الضحیٰ)[۱۲۶]
قرآن کریم میں حضرت محمد صلی اللہ علیہ وآلہ وسلم کے جو صفاتی نام گنوائے گئے ہیں ان کا ذکر کیا گیا ہے۔

ط طوبیٰ قد تے خد گلستان باغ بہشت جمال تھیا
سنبل زلفاں تے لب غنچہ خال سیاہ بلال تھیا
مین محمد وکھرے پاکاں جھنجھے مومن نور مثال تھیا

رمزاں غمزے حوراں رضواں حیدر دیکھ نہال تھیا

☆ طوبیٰ: بلند مرتبہ۔[۱۲۷]

جمال: خوبصورتی۔[۱۲۸]

انا اعطینک الکوثرO (سورۃالکوثر) [۱۲۹]

کوثر: بہت بڑا فیاض سردار، جنت کی ایک نہر۔[۱۳۰]

نور: روشنی۔[۱۳۱]

۴۵۔ ظ ظلم اہناں سوہنیاں دا کوئی سوہناں بوہڑہ بھاندناں ایں
خنجر اہناں سوہنیاں دا بھی آبحیات پیوناں ایں
عیسے وانگوں بسمل تائیں دم دے نال جیوناں ایں
حیدر وانگ کبوتر لوٹن جیوندا پکڑ کہاوناں ایں

☆ ظلم: اندھیرا۔[۱۳۲]

۴۶۔ ع عبث اینویں کم سبھے باجھوں یار دے کار تے بار اینویں
تیل فلیل تے چنبہ بھی اینویں ایہ ہار اتے سنگار اینویں
سوہنے رنگ پلنگ بھی اینویں نیور دی چھنکار اینویں
علی حیدر باغ بہار چمن دی باجھوں رانجھن یار اینویں

☆ عبث: بے فائدہ، لغو، بے نتیجہ۔[۱۳۳]

حواشی وحوالہ جات

۱۔ میر حسان الحیدری نے تاریخ ادبیات مسلمانانِ پاکستان و ہند (جلد۱۴) میں علی حیدر ملتانی کی جائے پیدائش "موضع بمجانہ" لکھی ہے۔ ڈاکٹر سجاد حیدر پرویز نے "سرائیکی ادب کی مختصر تاریخ" میں اس کو حرف بحرف نقل کیا ہے جب کہ عبدالغفور قریشی "پنجابی ادب دی کہانی" اور ڈاکٹر انعام الحق جاوید "پنجابی ادب کی مختصر تاریخ" میں علی حیدر کی جائے پیدائش "موضع چونترہ" ضلع ملتان لکھی ہے۔ ان سب میں سب سے پہلا حوالہ کیفی جام پوری "سرائیکی شاعری" مطبوعہ ۱۹۲۹ء "موضع چونترہ" ضلع ملتان ہے۔

(i) علی حیدر ملتانی کی تاریخِ پیدائش بمطابق سنِ ہجری ۱۱۰۱ھ اور بمطابق عیسوی ۱۶۹۰ء ہے اور تاریخ وفات ۱۱۹۱ھ/۱۷۸۵ء ہے۔ اگر سنِ ہجری سے علی حیدر کی عمر کا تعین کیا جائے تو ۹۰ سال بنتی ہے اور سن عیسوی کے مطابق ۹۵ سال بنتی ہے۔ علی حیدر کی تاریخ پیدائش مختلف حوالوں سے ۱۶۹۰ء ہی ہے مگر تاریخ وفات کے بارے میں مغالطہ ہے۔ اس طرح علی حیدر کی تاریخ وفات ۱۷۸۰ء درست تسلیم کی جائے تو علی حیدر کی عمر کا بمطابق سنِ ہجری صحیح تعین ہو سکے گا۔

(ii) علی حیدر ملتانی کی جائے پیدائش کا نام مختلف کتابوں میں چک چونترا، پنڈ چونترہ، چونتراں، چوترہ آیا ہے جب کہ علی حیدر کو اسی گاؤں میں دفن کیا گیا تھا مگر یہ علاقہ دریا کی طغیانی کی وجہ سے بار بار متاثر ہوتا رہا اس لیے علی حیدر کے جسدِ خاکی کو اُن کے وارثان نے وہاں سے نکال کر موضع ''ہمجانہ'' جو اَب فیصل آباد ڈویژن میں شامل ہے، دفن کر دیا۔

(iii) ہدایت اللہ لاہوری، مرتبہ ابیات علی حیدر کے ایک مطبوعہ نسخے میں جو لاہور سے چھپا تھا، لکھتے ہیں:

علی حیدر ساکن موضع قاضیاں دا ضلع اس دا خاص ملتان سائیں
عاشق رب رسولؐ دا چاپڑا اے مرد گزریا اصل زبان سائیں

ہدایت اللہ کے شعر سے ظاہر ہے کہ علی حیدر موضع قاضیاں ضلع ملتان کے رہنے والے تھے۔ [ابیات علی حیدر، مرتبہ ہدایت اللہ، نول کشور گیس پرنٹنگ پریس، لاہور، ۱۳۲۵ھ، ص ن]

۳۔ کیفی جامپوری، سرائیکی شاعری، بزمِ ثقافت ملتان، ۱۹۶۹ء، ص ۲۴۳-۲۴۴۔

۴۔ شاہ فخر الدین دہلوی کا لقب محبّ نبی تھا اور آپ کے والد کا نام شاہ نظام الدین تھا جو اورنگ آباد، دکن کے رہنے والے تھے۔ آپ چشتیہ سلسلہ کے بہت بڑے بزرگ تھے۔ [تذکرہ صوفیاء پنجاب، اعجاز الحق قدسی، سلمان اکیڈمی، کراچی، ۱۹۶۲ء، ص ۶۷۹]

۵۔ گجر، منیر، انسائیکلو پیڈیا آف انڈین لٹریچر، وچوں پنجابی حصے دا ترجمہ، علی حیدر، سریندر سنگھ کوہلی، نمبر شمار ۱۳۶، سانجھ لاہور، ۲۰۰۶ء، ص ۳۳۶۔

۶۔ جاوید، انعام الحق، ڈاکٹر: ''پنجابی زبان و ادب کی مختصر تاریخ''، مقتدرہ قومی زبان اسلام آباد، ۱۹۹۷ء، ص ۶۰۔

7 i. Sant Singh, Kartar Singh, Duggul , "A History of Punabi Literature" ,Sahitya Akademi Ferozeshah Road, New Delhi, 1992, P.72.

(ii) علی حیدر ملتانی ذات کے سید گیلانی تھے اور اسی نسبت سے پہلے گیلانی بزرگ شاہ محی الدین گیلانی کے مرید ہوئے اور پھر چشتیہ سلسلہ سے بیعت ہوئے۔ عبدالغفور قریشی، سریندر سنگھ کوہلی، سنت سنگھ اور کرتار سنگھ، ڈاکٹر انعام الحق جاوید کے حوالوں سے ظاہر ہے کہ علی حیدر سلسلہ چشتیہ سے تعلق رکھتے تھے۔ علی حیدر ملتانی کا زمانہ سترہویں صدی کے آخر سے اٹھارویں صدی کا نصف آخر ہے اور یہ وہ دَور ہے جب برصغیر پاک و ہند میں تصوف میں سلسلہ چشت کا چراغ پوری آب و تاب سے روشن ہے اور تشنگان تصوف اپنے علم کی پیاس بجھانے اسی سلسلہ کی طرف کھنچے چلے آ رہے تھے۔ علی حیدر ملتانی نے بھی اسی سلسلے سے ظاہری اور باطنی فیض حاصل کیا۔

۸۔ بھٹی، ریاض احمد: علی حیدر ملتانی ''شخصیت تے فن'' تحقیقی مقالہ ایم اے شعبہ سرائیکی، دی اسلامیہ یونیورسٹی، بہاولپور، ۹۲-۱۹۹۰ء، ص۸۲۔

۹۔ (i) حیدری، میر حسان: تاریخ ادبیات مسلمانانِ پاکستان و ہند، جلد ۱۴، مشمولہ علاقائی ادبیات مغربی پاکستان (جلد دوم)، سرائیکی ادب (ساتواں باب)، پنجاب یونیورسٹی، لاہور، ۱۹۷۱ء، ص۲۸۴۔

(ii) علی حیدر کی سی حرفی الف سے شروع ہوتی ہے اور ی تک تختی مکمل کی جاتی ہے۔ ی سے پہلے الف سے پھر ایک بند دوہرایا جاتا ہے۔ علی حیدر نے پانچ، چھ، سات اور آٹھ مصرعوں کا بند بھی کہا ہے۔

۱۰۔ فقیر محمد فقیر، ڈاکٹر: کلیاتِ علی حیدر، م ن، ۱۹۶۳ء، ص۲۔

11. Dr. C. L. Narang, History of Punjabi Literature (850-1850A.D) National Book Shop, Delhi, 1987, P.159.

۱۲۔ گجر، منیر: انسائیکلوپیڈیا آف انڈین لٹریچر وچوں پنجابی حصے دا ترجمہ، لاہور، ۲۰۰۶ء، ص: ۳۴۰۔

۱۳۔ جلال پوری، علی عباس، سید، وحدت الوجود تے پنجابی شاعری، پاکستان پنجابی ادبی بورڈ، لاہور، ۲۰۰۳ء، ص ۱۹۹، ۲۵۳۔

۱۴۔ بلیانوی، ابوالفضل عبدالحفیظ، مولانا، مصباح اللغات، ص۱۷۔

۱۵۔ نعمانی، محمد عبدالرشید، مولانا، لغات القرآن، ج۲/۲۷۰۔

۱۶۔ القرآن، سورۃ ق، پارہ نمبر ۲۶، آیت نمبر ۱۶۔

۱۷۔ نعمانی، عبدالرشید، مولانا، لغات القرآن، ج ۲/۱۲۰۔

۱۸۔ جلال پوری، علی عباس، سید، مذکور، ص۱۶۰۔

۱۹۔ ابن منظور، لسان العرب، ج۹/ ۲۳۶۔

۲۰۔ بلیانوی، ابوالفضل عبدالحفیظ، مذکور، ص ۸۳۸۔

۲۱۔ بلیانوی، ابوالفضل عبدالحفیظ، مذکور، ص ۴۲۸۔

۲۲۔ مفتی محمد شفیع، علامہ، المنجد، ص ۵۹۰۔

۲۳۔ ابن منظور، مذکور، ج ۱۲/ ۱۴۷۔

۲۴۔ ابن منظور، مذکور، ج ۸/ ۳۹۶۔

۲۵۔ مفتی محمد شفیع، علامہ، المنجد، ص ۸۰۸۔

۲۶۔ ابن منظور، مذکور، ج ۱۰/ ۱۸۰۔

۲۷۔ ابن منظور، مذکور، ج ۱۰/ ۲۵۲۔

۲۸۔ ابن منظور، مذکور، ج ۱۰/ ۲۵۲۔

۲۹۔ ابن منظور، مذکور، ج ۱۱/ ۸۲۔

۳۰۔ القرآن، سورۃ الاحزاب،، پارہ نمبر ۲۲، آیت نمبر ۳۳۔

۳۱۔ القرآن، سورۃ الانبیاء، پارہ نمبر ۱۷۔

۳۲۔ القرآن، سورۃ الکھف، پارہ نمبر ۱۵-۱۶۔

۳۳۔ القرآن، سورۃ الاخلاص، پارہ نمبر ۳۰، آیت نمبر ۱۔

۳۴۔ ابن منظور، مذکور، ج ۳/ ۱۵۵۔

۳۵۔ ابن منظور، مذکور، ج ۱۲/ ۳۴۲۔

۳۶۔ القرآن، سورۃ البقرہ، پارہ نمبر ۱، آیت نمبر ۱۸۔

۳۷۔ القرآن، سورۃ احزاب، پارہ نمبر ۲۲، آیت نمبر ۵۶۔

۳۸۔ ابن منظور، مذکور، ج ۹/ ۲۳۶۔

۳۹۔ القرآن، سورۃ الحشر، پارہ نمبر ۲۸، آیت نمبر ۲۴۔

۴۰۔ ابن منظور، مذکور، ج ۱۱/ ۸۵۔

۴۱۔ ابن منظور، مذکور، ج ۳/ ۱۳۶۔

۴۲۔ ابن منظور، مذکور، ج ۴/ ۲۵۴۔

۴۳۔ ابن منظور، مذکور، ج ۱۵/ ۳۱۶۔

۴۴۔ ابن منظور، مذکور، ج ۱۰/ ۲۹۹۔

۴۵۔ ابن منظور، مذکور، ج ۵/ ۳۲۷۔

۴۶۔ ابن منظور، مذکور، ج ۱۲/ ۱۰۱۔

۴۷۔ ابن منظور، مذکور، ج ۸/ ۹۴۔

۴۸۔ مفتی، محمد شفیع، علامہ، المنجد، ص ۲۸۷۔

۴۹۔ ابن منظور، مذکور، ج ۳/ ۵۵۔

۵۰۔ ابن منظور، مذکور، ج ۱۲/ ۱۰۱۔

۵۱۔ ابن منظور، مذکور، ج ۴/ ۳۶۰۔

۵۲۔ ابن منظور، مذکور، ج ۴/ ۵۶۹۔

۵۳۔ ابن منظور، مذکور، ج ۱۰/ ۴۵۳۔

۵۴۔ ابن منظور، مذکور، ج ۹/ ۱۸۶۔

۵۵۔ بلیانوی، ابوالفضل، عبدالحفیظ، مذکور، ص ۶۶۷۔

۵۶۔ نعمانی، محمد عبدالرشید، مذکور، ج ۳/ ۲۵۱۔

۵۷۔ ابن منظور، مذکور، ج ۹/ ۱۵۱۔

۵۸۔ ابن منظور، مذکور، ج ۹/ ۵۷۔

۵۹۔ ابن منظور، مذکور، ج ۴/ ۵۰۴۔

۶۰۔ (i) ابن منظور، مذکور، ج ۴/ ۵۴۔

(ii) القرآن، سورۃ الدھر، پارہ نمبر ۲۹، آیت نمبر ۲۱۔

۶۱۔ نعمانی، محمد عبدالرشید، مذکور، ج ۳/ ۲۲۰۔

۶۲۔ ابن منظور، مذکور، ج ۱۰/ ۴۷۰۔

۶۳۔ ابن منظور، مذکور، ج ۳/ ۱۵۵۔

۶۴۔ ابن منظور، مذکور، ج ۸/ ۱۸۳۔

۶۵۔ ابن منظور، مذکور، ج ۸/ ۹۴۔

۶۶۔ ابن منظور، مذکور، ج ۷/۹۴۔

۶۷۔ ابن منظور، مذکور، ج ۱۱/ ۲۸۶۔

۶۸۔ ابن منظور، مذکور، ج ۱۱/ ۱۹۸۔

۶۹۔ مفتی، محمد شفیع، علامہ، ص ۵۹۰۔

۷۰۔ ابن منظور، مذکور، ج ۴/ ۵۰۷۔

۷۱۔ بلیانوی، ابوالفضل، عبدالحفیظ، ص ۳۸۴۔

۷۲۔ مفتی، محمد شفیع، علامہ، المنجد، ص ۵۵۷۔

۷۳۔ مفتی، محمد شفیع، علامہ، المنجد، ص ۸۳۔

۷۴۔ القرآن، سورۃ بنی اسرائیل، پارہ نمبر ۱۵، آیت نمبر ۱۰۱-۱۰۲۔

۷۵۔ القرآن، سورۃ ق، پارہ ۲۶، آیت ۱۶۔

۷۶۔ ابن منظور، مذکور، ج ۱۱/ ۸۲۔

۷۷۔ نعمانی، محمد عبدالرشید، مولانا، ج ۲/ ۲۷۰۔

۷۸۔ ابن منظور، مذکور، ج ۱۱/ ۲۶۱۔

۷۹۔ ابن منظور، مذکور، ج ۳/ ۸۹۔

۸۰۔ مفتی، محمد شفیع، علامہ، المنجد، ص ۸۰۷۔

۸۱۔ ابن منظور، مذکور، ج ۱۱/ ۶۲۴۔

۸۲۔ ابن منظور، مذکور، ج ۱۴/ ۱۰۸۔

۸۳۔ مفتی، محمد شفیع، علامہ، المنجد، ص ۱۰۸۸۔

۸۴۔ بلیانوی، ابوالفضل، عبدالحفیظ، مولانا، مذکور، ص ۴۱۵۔

۸۵۔ ابن منظور، مذکور، ج ۴/ ۵۲۹۔

۸۶۔ ابن منظور، مذکور، ج ۱۵/ ۳۱۶۔

۸۷۔ بلیانوی، ابوالفضل، عبدالحفیظ، مولانا، مذکور، ص ۶۳۷۔

۸۸۔ مفتی، محمد عبدالرشید، مولانا، ج ۲/ ۲۷۔

۸۹۔ مفتی، محمد شفیع، علامہ، المنجد، ص ۸۴۔

۹۰۔ مفتی، محمد عبدالرشید، مولانا، ج۱/۳۱۱۔

۹۱۔ مفتی، محمد عبدالرشید، مولانا، ج۲/۲۹۸۔

۹۲۔ ابن منظور، مذکور، ج۱۲/۳۴۲۔

۹۳۔ بلیانوی، ابوالفضل، عبدالحفیظ، مولانا، مذکور، ص۹۱۹۔

۹۴۔ ابن منظور، مذکور، ج۲۱/۵۰۔

۹۵۔ ابن منظور، مذکور، ج۳/۱۵۵۔

۹۶۔ ابن منظور، مذکور، ج۲/۶۹۔

۹۷۔ ابن منظور، مذکور، ج۱۲/۵۳۔

۹۸۔ القرآن، سورۃ البقرۃ، پارہ نمبر۱، آیت ۶۰۔

۹۹۔ ابن منظور، مذکور، ج۱۳/۲۱۔

۱۰۰۔ بلیانوی، ابوالفضل، عبدالحفیظ، مولانا، مذکور، ص۴۳۷۔

۱۰۱۔ ابن منظور، مذکور، ج۳/۱۵۵۔

۱۰۲۔ نعمانی، محمد عبدالرشید، مولانا، مذکور، ج۴/۳۴۔

۱۰۳۔ بلیانوی، ابوالفضل، عبدالحفیظ، مولانا، مذکور، ص۴۵۷۔

۱۰۴۔ بلیانوی، ابوالفضل، عبدالحفیظ، مولانا، مذکور، ص۴۸۴۔

۱۰۵۔ نعمانی، محمد عبدالرشید، مولانا، مذکور، ج۱/۳۱۱۔

۱۰۶۔ نعمانی، محمد عبدالرشید، مولانا، مذکور، ج۳/۲۵۱۔

۱۰۷۔ نعمانی، محمد عبدالرشید، مولانا، مذکور، ج۶/۱۷۳۔

۱۰۸۔ بلیانوی، ابوالفضل، عبدالحفیظ، مولانا، مذکور، ص۹۱۶۔

۱۰۹۔ القرآن، سورۃ آلِ عمران،

۱۱۰۔ ابن منظور، مذکور، ج۱۴/۲۰۴۔

۱۱۱۔ بلیانوی، ابوالفضل، عبدالحفیظ، مولانا، مذکور، ص۶۵۶۔

۱۱۲۔ بلیانوی، ابوالفضل، عبدالحفیظ، مولانا، مذکور، ص۶۵۶۔

۱۱۳۔ ابن منظور، مذکور، ج۱۴/۱۰۸۔

۱۱۴۔ بلیانوی، ابوالفضل، عبدالحفیظ، مولانا، مذکور، ص ۱۳۷۔

۱۱۵۔ بلیانوی، ابوالفضل، عبدالحفیظ، مولانا، مذکور، ص ۷۲۱۔

۱۱۶۔ ابن منظور، مذکور، ج ۸/۹۴۔

۱۱۷۔ بلیانوی، ابوالفضل، عبدالحفیظ، مولانا، مذکور، ص ۸۰۱۔

۱۱۸۔ نعمانی، محمد عبدالرشید، مولانا، مذکور، ج ۳/۱۸۵۔

۱۱۹۔ ابن منظور، مذکور، ج ۶/۱۱۳۔

۱۲۰۔ ابن منظور، مذکور، ج ۱۱/۲۹۹۔

۱۲۱۔ نعمانی، محمد عبدالرشید، مولانا، مذکور، ج ۲/۱۸۲۔

۱۲۲۔ نعمانی، محمد عبدالرشید، مولانا، مذکور، ج ۵/۳۶۴۔

۱۲۳۔ القرآن، حروف مقطعات۔

۱۲۴۔ ابن منظور، مذکور، ج ۱۳/۴۹۔

۱۲۵۔ بلیانوی، ابوالفضل، عبدالحفیظ، مولانا، مذکور، ص ۱۱۲۔

۱۲۶۔ (i) القرآن، سورۃ والضحیٰ، پارہ ۳۰، آیت نمبر ۲۔

(ii) القرآن، سورۃ الشمس، پارہ ۳۰، آیت نمبر ۱-۲۔

۱۲۷۔ ابن منظور، مذکور، ج ۱۲/۳۷۳۔

۱۲۸۔ بلیانوی، ابوالفضل، عبدالحفیظ، مولانا، مذکور، ص ۹۱۹۔

۱۲۹۔ القرآن، سورۃ الکوثر، پارہ نمبر ۳۰، آیت نمبر ۱۔

۱۳۰۔ ابن منظور، مذکور، ج ۲/۱۶۶۔

۱۳۱۔ بلیانوی، ابوالفضل، عبدالحفیظ، مولانا، مذکور، ص ۶۳۷۔

۱۳۲۔ ابن منظور، مذکور، ج ۳/۱۵۵۔

۱۳۳۔ بلیانوی، ابوالفضل، عبدالحفیظ، مولانا، مذکور، ص ۸۰۱۔

علی حیدر دا جمالیاتی فکر' ابیاتِ علی حیدر ملتانی

تحریر: چوہدری حنیف، ترجمہ: طفیل بلوچ

علی حیدر دیاں سی حرفیاں اچ ہر جاء تے جمالیاتی حسن نظر آندا ہے کڈاہیں نقش آب دے حرفاں اچ کڈاہیں چڑیاں دی چلکار اچ تے کڈاہیں پھُلاں تے پھَلاں دی مہکار اچ سبزہ زاران تے صحراواں اچ اُسماناں تے تاریاں اچ شبنم دے قطریاں اچ غم وڈکھ جدائی دے ہنجوہاں اچ ترتیب تے علامت اچ حسن دا اولنڑاں ڈیدھا ہے علی حیدر جانڑدا ہے جو حُسن نور ہے حسرت ہے حقیقت ہے جیہڑا جو ازلی تے ابدی ہے اے نور حقیقت مطلق ہے علی حیدر آہدا ہے جو

زذرا کذا خیال نہ رہے اس نوں جو جمال تیرے دا خیال کرے
جے ہک ذرہ پہاڑ توں پوندا، ذرہ ذرہ مثال کرے
خیر موسیٰ صعقا ہویا رب ارنی سوال کرے
علی حیدر درش منگ متاں توڑے لن ترانی سوال کرے

علی حیدر دے نیڑے جمالیاتی حسن اپنی حقیقت اچ اصل ہے تے جمالیاتی ذوق اپنی ماہیت اچ ذیلی شاخ ہے علی حیدر اے آہدا پیا ہے جو جمالیاتی حسن قلب انسانی دی وجدانی قوت ہے تے ذوق جمال انسان دی فکری قوت ہے علی حیدر اے اہدا ہے جو جمال جیرا جو کائنات دا حسن ہے جیرا جو نور ہے جئیں پہاڑ کوں ذرہ ذرہ کر ڈتا ہے ایں نور دی تجلی کوں ہی حضرت موسیٰ کڈاہیں اے آہدے ہن جو رب ارنی تے ولا جواب اچ آنداء ہے لن ترانی تے

زمین دا نور ہے تے ول کینداھی مجال ہے جو اللہ دے نور کوں اپنے اکھیں ظاہر نال ڈیکھ سگے اتھاں ایں نکتے دی وضاحت بہوں ضروری ہے جو قر آن پاک اچ اے کوئی جو اللہ نور ہے بلکہ اے آکھیا گیا ہے جو اللہ آسماناں تے زمین دا نور ہے ایندے اچ ہک بھید لکیا ہویا ہے جو اللہ سوہناں تاں لامثل ہن ایں کیتے او محض نور کوئنی جینکوں اساڈیاں اکھیں ڈیکھن دی تاب رکھن یا رکھ سگن لہٰذا ایں ایت اچ ایندا مفہوم اے ہے جو ایں کائنات دا وجود جیڑھا جو زمین دے علاوہ اسماناں تے وی مشتمل ہے محض ایں کیتے محسوس مشہود ہے جو اللہ سوہنے دی ہستی اللہ تعالیٰ دی صفت اعلیٰ نور اچ مضمر ہے۔

ذرا خیال نہ رہے اس نوں جمال تیرے دا خیال کرے

یعنی جو انسان ذات مطلق دی صفات اچ گم تھی ویندا ہے تے ول جمال یار نال مستفید تھی ویندا ہے پر جیڑھا انسان اپنی خودی تے اپنی اَنا کوں ختم نئیں کریندا او کیویں رب ارنی اکھ سگدا ہے۔ علی حیدر ایں جاہ تے کھڑا ہے جتھاں ایندے چارے پاسوں اللہ سوہنے دا نور ایندا حسن ایندیاں صفتاں نظر دن ڈو جھے لفظاں اچ علی حیدر آہدا پیا ہے جو اللہ تعالیٰ اسماناں تے رہن دا نور ہے تے ادنیٰ اپنی نورانی روح انسان دے وجود اچ پھوکی تاں ایندے اعجاز نال معجزے نال انسان اچ شعور آگہی تے ایں شعور تے آگہی نے ہی علی حیدر توں اے اکھوایا جو:

ہک ذرا پہاڑ توں پوندا ذرہ ذرہ مثال کرے

پر اللہ تعالیٰ دا نور جئی طراں کائنات کوں مشہود بناون کیتے ایندے ذرے ذرے اچ جلوہ گر ہے ایں طراں اے نور انسان دے وجود اچ روح دی صورت اچ جلوہ افروز ہے جیندی وجہ کنوں انسان اچ حواس دیاں قندیلاں فروزاں ہن علی حیدر ایں حسن کوں ایں طراں بیان کریندا ہے جو

ظہور کیتا تیڈی خوبی باغ چمن سبھ آرسیاں
گُل گُل رنگ بہار گلستان سرور سخن سبھ آرسیاں
الف ازل الست دی یاری جگ تے ہیر یتیم دی اے
مونہہ مہتاب تے سنبل زلفاں سیم بدن سبھ آرسیاں
حیدر کون جو حیرت اندر دیکھ سجن سبھ آرسیاں

ایندے نال اے گالھ سامنڑیں آندی ہے جو جیڑی شئے کوں اساں جمال تے جلال آہدے ہیں اینکوں علی حیدر آرسیاں آہدا ہے کیوں جو آرسی ہک وسیلہ ہے تے حقیقت کوں ڈیدھا ہے صوفی جڈاں آرسی کوں ڈیدھا ہے تاں اینکوں ایندے اچ حقیقت نظر آندی ہے ایں ویلے آرسی سامنڑیں نیں ہوندا بلکہ او حقیقت کوں ڈیدھا پیا ہوندا ہے تے

حقیقت ازلی تے الوہی ہوندی ہے حقیقت اے ہے جو دنیا اچ ڈو قوتاں طاقتاں کارفرما ہن ہک جذب تے ڈوجھی انجذابی قوت ایندی دل کشی نظرافروزی تے سرور انگیزی دا باعث ہے تے جذب دی قوت انسان خارجی حسن تے لذت وسرور حاصل کریندا ہے۔

حسن کی اس معروضیت تے موضوعیت دی حسر کی ارتقائی صورت کوں علی حیدر دی سی حرفی دے ایں بند اچ ڈیکھو

ویکھاں حسن جمال انہاں سوہنیاں دا کیا کجھ ہتھ نہ آوندا ای
نہ او رنگ نہ صورت پر خوبصورتاں تھوں اتھ دھاوندا ای
جے وت ہووے اکھیاں کیوں گل نرگس بھاہ نہ لاوندا ای
اوہو بے رنگ حیدر آکھ تائیں کوئی لو یڑا کنجے ستاوندا ای
علی حیدر حسن دے باطنی جذبے دی تسکین کیتے ایں آہدے ہن جو
ثقیل تھئے بو گل دی جے تیڈڑی بو بہار پئے
گنڈھڑی کھول تے سراتوں جے غنچے تیڈڑی تلوار پئے
کلیاں ول سکیاں تلیاں وی وانگوں بہار گلاں دے تار پئے
نس نس وینڈی بو گلاں دی جہاں اکھیندی وگار پئے

حسن دیاں ڈو قسماں (ڈو ونکیاں) ہن حسن ظاہر حسن باطن حسن دیاں ڈوہاں قسماں حرکی تے ارتقائی اچ حسن ظاہر مشاہدہ تے عارضی کیفیت دا حاصل ہوندا ہے حسن ظاہر دا مشاہدہ کرن آلا انسان جڈاں وی پھلاں دے حسن سنہپ کوں ڈیدھا ہے تے اُوں ویلے تائیں لطف اندوز تھیندا رہندا ہے جے تائیں او منظر اُوندیاں اکھیں دے سامنے راہندا ہے جیویں کوئی آدمی بھاہ سیکن کیتے بھاہ دے نال راہندا ہے جتنی دیر تائیں بھاہ دے نیڑے راہسی فیض یاب تھیسی راہنا تے جیڑھے ویلے بھاہ توں پرے تھیسی تاں مرکی قوت دی بناء تے فیض گھٹ تھی ویسی آخر کار مشاہدے دے اثرات وی ختم تھی ویسن۔ حسن باطن دے بارے اچ قرآن مجید نے جیڑھی تشریح شروع کیتی ہے او بے مثال ہے تے دائمی ہے۔ (واللہ عندہ حسن انجاب ہ پارہ 14 سورۃ 3)

ترجمہ: ایں طراں ہے جو اللہ کنوں ولا واپس ونجن آلی جاء بہوں حسین ہے ہن ڈیکھو حسن باطن حسن مطلق دے مشاہدے دے بعد دی کیفیت سرور برقرار راہسی۔

ایں حیاتی اچ وی تے ابدی حیاتی اچ وی سرور و خط برقرار راہسی گویا قرآن اے آہدا ہے جو قلب وجود یعنی دل انسان دی ساریاں معنوی قوتاں دا سرچشمہ ہے یعنی روح ہے تے اے روح سرمایہ نور ہے۔ ایں کیتے ایں حسن

حسن حقیقی دے ارتقائی مناظر دے سرمدی مشاہدے کیتے مسلسل دعاواں منگدیاں ہن۔

(ج) جمال تُساڈڑے دی مینوں ہِک سینے وچ اڑک لگی
اڑک کہے کائی بھاہ ترکھڑی سینے دے وچ بھڑک لگی
لاٹ چراغ تُساڈڑے دی مینوں بجلی دے وانگ کڑک لگی
حیدر توپ برتھوں دی چھٹی آ اچݨ چیت تڑک لگی

ایہا وجہ ہے جو انسان کوں سکینت اسلامی دے ارتقاء دے تغیر دی ہمیش کنوں خواہش رہی ہے او یکسانیت تے بےزار راہندا ہے۔

علی حیدر اپݨی ذوق نظر دی تسکین کیتے جمالیاتی حسن دی تشنگی کیتے حسن دے نویں نویں جلوے کیتے تڑپ ظاہر کریندا ہے

خالق کائنات نے انسان کوں تخلیق دے بعد مادی دنیا اچ بھیجا تے ول ایں ذات پاک نے اخیری زندگی دے اَݨ ڈٹھیاں گالھیں کوں عادی حوالیاں نال سمجھایا جو تاں جو مخلوق خدا کوں انہاں گالھیں دا پتہ لگ سگے جو بعد از موت انسان کوں میزان دے پل سراط توں وی لنگھݨا پوسی جیڑے جو وال توں وی باریک ہوسی اے تلوار کنوں تیز ہوسی۔ خالق کائنات نے میزان دا نقشہ پیش کیتا ہے تے انساناں کیتے تفہیم وادراک کیتے مادی حوالے تے ہن تاں جو انسان کوں پوری طراح خبر تھی ونجے۔ علی حیدر نے پیار محبت انس تے عقیدت کوں سوہݨی شکل اچ ساڈے سامݨے پیش کیتا ہے انہاں سرور سروری کیتے کڈاہیں تاں چوڑیاں دی چھݨ چھݨ کوں استعمال کیتا ہے تے کڈاہیں سوہݨیاں سوہݨیاں تے سوہݨے اکھ کرارئیں مخاطب کیتا ہے تے محبوب مطلق نال اپنائیت لگن پیار دے اظہار کیتے لفظ یار آکھا ہے یعنی ول او خالق حقیقی نال ایں مخاطب ہے کن توں دا فرق محسوس نہ تھیوے۔

اُنہاں اپݨے سارے کلام ابیات اچ لفظ یار 140 دفعہ آکھا ہے چھݨ چھݨ 120 دفعہ سوہݨیاں سوہݨے 60 دفعہ تے رنگ بےرنگ رنگاں دا ورتاوا 122 دفعہ ورتایا ہے انہاں حسن ازل کوں کیہڑے کیہڑے انداز اچ مخاطب کیتا تے کیڑے انداز اچ اپنائیت دا اظہار کیتا ہے۔

(الف) ایں سلکھݨے یار بناں مینوں سانگاں دی چوبھ چھٹکنے نی
علی حیدر آکھ سونال نگاہ دے حرف غلط منیندے سکنے نی

انہاں یار محبوب حقیقی کیتے استعمال کیتا ہے ہِک ہے مصرعے اچ ایں مضمون کوں ایں طراں ادا کیتا ہس

(س) سبھ کجھ آرسی یار دی پر خوبصورت دل بھوں بھاوندای

علی حیدر دا حسن بیان جمالیاتی ہے تے ایں جمال اچ شدت جذبات دی کرامات ڈیکھو جو او یار اچ وی جمال مطلق ڈیدھے ہن۔

علی حیدر دی نظر افروزی ہک نویں انداز اچ ڈیکھن کوں ملدی ہے

(س) سٹھ میں ہار سنگار لائے طوق یار والا گل پانی آں میں

اتھاں طوق یار اکھ کرا ئیں محبت دے جذبے دی شدت کوں اُبھاریا گیا ہے تے ایویں ہی علی حیدر نے طوق یار اکھ تے نواں انداز اختیار کیتا ہے۔

علی حیدر نے شاہ حسین دی طراں اپنی ذات دی انکساری تے عاجزی دے اظہار کیتے اپنے آپ کوں نفیر تے نماناں جئیں لفظ نال ورتایا ہے۔

علی حیدر دی انکساری تے حقیری دا انداز ڈیکھو

حیدر یار اوہ بجانے والا تال بھی توں تے تان وی توں

ایہو یار جیڑا مجازی محبوب دا درجہ رکھیندا ہے آتش عشق دی بھٹی اچ پک کرا ئیں حقیقی مقام حاصل کر گھندا ہے

جنہاں یار دے ناں دا سبق پڑھیا اتھے جائے نہ صبر قرار دا اے

علی حیدر دے جمالی فکر دا ہک انداز اے وی ڈیکھو

یار آرسی اندر تائیں اتے وچ آرسی وچ وکھاوندا ای

حسن یار (حسن خداوندی) اپنی مطلق حیثیت اچ آئم بالذات تے مستقل الوجود ہے ایندے وچ تغیر لازم نہیں ہوندا لہٰذا ایندی نویں نویں شان اچ نظر آنون محض وادھو یعنی اضافی حیثیت نال ہے جیویں

غم کراں نالے حیدر مراں میرے یار دی یاری کجھ ہور ہوگئی

آجے یار دے نال پریت آہی نین نال اُساڈے آن جوڑ ہوگئی

آگے حسن دی متی میں پھراں نین رُو رُو میں کمزور ہوگئی

علی حیدر دے سھناں سیاں وچوں اک میں نکموں چوڑ ہوگئی

انسان دی فطرت فطرت الٰہی تے مبنی ہے جیویں قرآن مجید اچ ارشاد ہے۔

فطرت اللہ الّٰتی فطر الناسِ عَلَیھَا (پارہ 30۔ سورۃ 30) ایں کیتے انسان دے حسن دی بقاء تے ارتقاء کیتے ضروری ہے جو او حسن مطلق دی طراں موضوعی اعتبار کوں ہمیشاں قائم رکھے مگر فطرتاً سکنیت تے سلامتی دے خواہش

دائم راہندی ہے تے ارتقاء تے بغیر ڈینہہ رات دی طراح مقروضی ہے۔ ایں کیتے انسان اپنے ذوق نظر دی تسکین تے جمالیاتی حسن دی تشفی کیتے حسن دے نویں نویں جلوہ یاں تے قائم راہندا ہے علی حیدر کوں وی سکنیت درکار ہے۔

(ک) کدی یار دے یار ـ جے مارنا ای اینویں لوریاں نال سمہانیں
کدی مارنا ای تے مار دے ظالم نائیں تے مار جوانیں
کدی کھول تنی مٹھا بول موہوں اینویں نازن نال دھانیں
سائیں سچا پاک خدا ہیں توں ہی تیڈڑے باجھ کوئی ہور خدانیں
بس دے حیدر روئیں توں بلدی تے تیل پائیں

سکنیت تے سلامتی جیڑی حسن طلب دا تقاضا ہے علی حیدر اونکوں حاصل کرتے اے آہدا ہے۔

(ک) کرم تھیا بسم اللہ جیو آیوہ اپناں اکھیاں نے
ایہہ مسک سکندیاں روندیاں روندیاں راہ بھلیندیاں تھکیاں نے
اللہ سوہنی صورت ویکھدیاں راہ ویکھدیاں بکیاں نے
حیدر ہن جے ملے پیارا اکھیاں تے دل بھکیاں نے

جمالیاتی مشاہدے اچ انسان دے اندر ڈو طاقتاں پیدا تھیندیاں ہن ہک داخلی ڈوجھی خارجی انہاں ڈوہاں طاقتاں کوں حواس خمسہ آہدے ہن داخلی قوت دے صدر حکام کوں دل آہدے ہن تے دل ہی تاں جیندے اُتے اثرات مرتب تھیندے ہن تے دل ہی انہاں اثرات کوں دماغ اچ فوراً پچاڈیندا ہے تے دماغ (مغز) انہاں اثرات دی (جانچ پڑتال) کرتے حکم ڈے ڈیندا ہے تے اے حکم ہی ڈوجھے لفظاں اچ مشاہدہ اکھویندا ہے اے مشاہدہ ہی تاں ہے علی حیدر اپنے ابیات اچ چھن چھن دی چھنکار کوں سنڑدا ہے تے قوت سامعہ دے ذریعے جیڑی کیفیت اثرانداز تھیندی ہے اینکوں ایں بیان کریندا ہے۔

ایہہ ہن سال دی چھن چھن چھن چھن یا تونے ظالم آنی دے ہن
ایہہ چھن چھن چوڑے تے پنوردی اتے اے بیٹ اس ش بھاونی وستی

چھن چھن چوڑا تے گھم گھم چاپی اے گھمکار مدھانی دے نیں محبوب مجازی دے چوڑے دی چھن چھن کوں کھید ولووݨ چاٹی اچ مدھانی دی چھن چھن دا سرمدی سرتے تال نے علی حیدر دے دل و دماغ اچ اے جیہاں سرور مستی پیدا کرڈتی ہے اوایں آواز دے حسن اچ گم تھی گیا ہے تے دل ایہاں آواز اوندے، دل دے اندر تہہ خانیاں دے حسین تاراں کوں چھڑیندی ہے۔

ایہہ تھیا تھیا چھن چھن ووی گھنگھروں دی چھنکار دا ای

علی حیدر ہوراں جاگر دے ہن جو گھنگھرو دی چھنکار دی سرمدی آواز دا حسن ازلی حسن توں جدا کوئی حسن احساس تے ادراک دے فطری حسین ہوون داناں ہے علی حیدر اے وی جاگدے ہن جو ہوک دی ایں منزل تے جہاں عالم لاہوت اچ سالک کوں سہرائی ڈیون آلی آواز انہاں دی صدا ہے

جتھاں ذات الٰہی نے کن نا یکوں کیتا کن دی آواز علی حیدر کوں چھن چھن دے استعارے آلی سنائی ڈیندی ہے جیندا اظہار ایں طراں کریندے ہن۔

(ک) رکڑیاں رکڑیاں چھن چھن چھنکن دل اساڈے نوں کھس دیاں
ڈیکھو چھن چھن چوڑا تے یا چھن چھن نیور تال اتے تتھاں وتے

کیوں جو عقل دی تجلی تے سامعہ دی فانی اکھ ہرگز مشاہدہ نیں کرسگدی انہد دی آواز نوری صورت اچ جلوہ افروز تھیندی ہے مادی انسان نہ تاں آواز تے نہ ہی ہوا دی ہیت کوں پا سگدا ہے

انہاں دی ہیت کوں مادہ دے حوالے نال مشکل کرتے سمجھیا ونج سگیندا ہے علی حیدر کن دے نور تے حسن کوں محسوس تے معلوم دے استعارے دے وسیلے نال سنڑدا پیا ہے جیویں جو او چھن چھن آہدا ہے۔

ایں طراں ابیات اچ سٹھ دفعہ سوہنیاں سوہنڑیں سوہنیاں استعارا ورتایا گیا ہے علی حیدر دا جمالیاتی حسن بیدار ہے جاگدا کھڑا ہے جو کائنات دی ہر شئے اچ حسن نظر دا پے تے عالم حسن دراصل حیرت و سما دے جذب اخوت دا عالم ہوندا ہے ایں حیرت تے مستی اچ علی حیدر اپنے حواس و قلب (دل) دے حسن نال اپنے یار کوں ڈیدھا ہے جو یار ایڈا حسین تے سوہنا نظر آندا ہے او جمال و جلال اچ تبدیل تھی کرائیں بے ساختہ اے آکھ ڈیندا ہے

(ز) زیارت کعبہ دی لوگ جاون سوہنے یار دی زیارت نوں جالی آں میں
سکھ محبوب دا خانہ کعبہ تے نت طواف کریٔ آں میں
حجر الاسود ماہی دے کولوں دل دل بوسڑا لینی آں میں
علی حیدر حاجی حج توں چلے تے یار دا حج کرینی آں میں

علی حیدر حسن کوں اپنے جمالیاتی حسن دے وسیلے نال مادی شکل اچ ڈیکھناں چاہندا ہے

الف او ہناں سوہنیاں وچ جلوہ کریندا میڈا دلبر یار سجن
ایہہ درشن ڈیوے بال وکھائے اپناں ہار سنگار سجن
کرے کند نگاہاں تیز نال سرمے دنبالہ دار سجن
حیدر کیتی سونے دے گنج دا زلف سیاہ توں مار سجن

علی حیدر کڈاہیں حسن کوں بے رنگ آہدا ہے تے کڈاہیں لطیف تے کڈاہیں نور نال تشبیہ ڈیندا ہے پر جیڑا حسن علی حیدر دے جلسے تے دل دے اندر ہے اونکوں متشکل کرتے ڈیکھناں چاہندا ہے او آہدا ہے جو

(ج) جیویں سوہنیاں ہتھ سوہندا کرم ایویں کھیویندی تیغ بھی ہتھ سوہے
چڑھدا بادل وسدا سوتی نال بجلی کھیویندی بھی وت سوہے
جے زلف کریندی قید دلیں وت شاناں کوں بندوست سوہے
اوہ خال سیاہ ہلال تھیا جے کوثر وانگر نتھ سوہے
اوتھے باغ بہشت جے سوہیندا حیدر بھڑکدی بھا وی ات سوہے

مختصر ہے جو انسان دے اندر جیکر جمالیاتی حسن جاگدا ہووے تاں کائنات دی ہر شئے اچ حسن نظر آندا ہے تے فطرت دے خاموش اثرات وی حسن توں خالی نیں ہوندے اناج دی بالی پھل دی بناوٹ پہاڑ دی چنائی سمندراں دی گہرائی ویدہ کوں جیکر فطری شیشے دے تعلق تے نسبت نال ڈٹھا ونجے تاں ساری کائنات اچ حسن کھنڈا ہویا نظر آندا ہے قرآن پاک نے حسن دی جیوی تعریف کیتی ہے او دنیا دے سبھے تعریفاں توں ارفع تے اعلی ہے تے منفرد وی ہے ارشاد ہے جو

الذی حسن کل شی خلقه (پارہ7 آیت32)

فرمایا کائنات اچ ہر شئے بہوں سوہنی ہے

قرآن کریم دی ایں تعریف کوں ماورائے تجربی یا مابعد الطبیاتی آکھ سگدے ہیں علی حیدر ایں کائنات تے حیاتی دے ایں حسن کوں (Personify) متشکل کرتے ڈیکھناں چاہندا ہے جیویں جو حضرت ابراہیم ڈیکھناں چاہندے ہن جو خالق کائنات کیویں مردیاں کوں زندہ کریندا ہے علی حیدر دی مشاہدے نال علم العتیق توں عین العتیق تائیں پجناں چاہندا ہئی جیڑا جو خارجی موجودات کوں اپنے حواس دل تے دماغ دے وسیلے نال معلوم کرناں چاہندا ہے تے او آہدا ہے۔

(ش) شعلہ ہے رنگ نور دا سوہنا دل دسے پر کل نہ پوے
جے بے رنگ چاک نیں وچ سینے ہیر نمانڑی جھل نہ پوے
جے بے رنگ رس نہ وچ شگوفے باغ بہاراں نوں پھل نہ پووے
جے بے رنگ بھا بھڑکے حیدر زلف دی تارنوں ول نہ پووے

ولا تکرار لفظی اچ آبشار جئی نغمگی پیدا کرن دی ملکوہ دی علی حیدر دے حصے اچ آئی ہے! ایندے دل و دماغ اچ حسن ہے نور ہے او ایں حسن تے نور عینک نال ڈیدھا ہے او دس کریندا ہے جے مشاہدہ انسانی دی حقیقی قوت حواس دے ہم رکاب نہ ہووے تاں مشاہدے دی قوت مضاتے پاکیزہ نہ ہوسی۔

(ب) باجھوں ونگ بے رنگ لائے ایس رنگ بھی اوس نوں رنگ لیا
مہندی سوہندی انگلیاں تھوں ڈوڈیاں رنگ توں رنگ لیا
ہن رنگ بھی لئے کیے ڈھنگ پیا جے ڈھنگ تے نوشہ انگ لیا
حیدر ونگ نہ منگ سجن کوں لعلاں دا رنگ جو سنگ لیا

اے گالھ صداقت سچ تے مبنی ہے جو ہر فنی تخلیق تے فنکار دی شخصیت یا کردار دی مہر لازماً لگی ہوندی ہے پر ایں سچ اچ راز لکیا ہویا ہوندا ہے تے ایں فن پارے تے شخصیت دی مہر اچ ایندا خون جگر وی شامل ہوندا ہے علی حیدر دی ابیات اچ وی اے راز لکیا ہویا ہے قرآن کریم اچ ساریاں کتب سماوی دی طراں اللہ دیاں حسین صفات دا ذکر زیادہ ہے تے خصوصیت ایندی شان جمالی دی طرف بہوں زیادہ توجہ ڈیوائی گئی ہے غالباً ایں وجہ کنوں جو صوفیائے کرام دا سارا لٹریچر حسین الٰہی نال بھریا پیا ہے۔

جے تائیں علی حیدر دی مد صوفیانہ شاعری دا تعلق ہے تے خصوصاً محبوب مطلق نال محبت تے وصل فراق دی کیفیت نال معمور ہے حسن و جمال دی ایں کیفیت کوں متشکل کرن کیتے کئی طراح دے استعارے تے مجاز توں کم گھدا گیا ہے جیڑی جو سرائیکی تے اسلامی شاعری دی ہک بنیادی خوبی ہے۔

حوالہ جات

1	علی حیدر	کلیاتِ علی حیدر	لاہور	1988	پاکستان پنجابی ادبی بورڈ	صفحہ 129
2	....	قرآنِ حکیم	پارہ24	آیت35	اقبال اکادمی پاکستان	
3	ناصر نصیر احمد	اقبال اور جمالیات	لاہور	1964	مجلس ترقی ادب	29
4	ناصر نصیر احمد	تاریخ جمالیات	لاہور	1962	پاکستان پنجابی ادبی بورڈ	238
5	علی حیدر	کلیات علی حیدر (مرثیہ)	لاہور	1988	جلد نمبر16 شمارہ نمبر8	179
6	ندوی عبدالباری	تصوف وسلوک	لکھنئو	1949	پاکستان پنجابی ادبی بورڈ	17
7	علی حیدر	کلیات علی حیدر	لاہور	1988	مکتبہ قدوسیہ اردو بازار	
8	قرآنِ حکیم	پارہ3 تفسیر ابن کثیر	آیت35	1994		
9	وقار احسن، ڈاکٹر	قلبی واردات کے اثرات شمولہ ماہنامہ صوفی	دلی	1935	شاہی روڈ	

علی حیدر ملتانی: سرائیکی دا ہک بے بدل شاعر

پروفیسر شوکت مغل

علی حیدر دے نال لفظ "ملتانی" ڈیکھ کے پنجابی دے داشوراں کوں پتہ نیں وَٹ کیوں چڑھدے، پنجابیاں دی قبضے گیر سوچ سیاست اتے معیشت کونوں تھیندی ہوئی ہُن ادب کن وی وَل آئی ہے۔ علی حیدر ملتانی سئیں 1690ء (۱۱۰۱ھ) اچ چک چونترہ موضع قاضیاں اچ جمے اَتے ۱۱۹۹ھ /1785 اچ اللہ سئیں کوں پیارے تھئے۔ پنجابی زبان دے نقاداں دے دانشوراں اُنہاں کوں پنجابی بناوݨ دے پورے زور لائے پر اُو پنجابی زبان اچ نہ ڈھکے گئے اَتے اوہ ملتانی رہیے تے اَج وی ملتانی ہن۔

شفقت تنویر مرزا نے اُنہاں دا جم ضلع فیصل آباد داڈ سائے اُوہ بھولے بندے کوں ایہہ وی پتہ کوئی جو اُوں ویلے فیصل آباد دا کوئی ناں ہائی فیصل آباد تاں لائل پور دے ناں نال ویہویں صدی دے پہلے ڈہاکے اچ وسایا گئے اَتے علی حیدر ملتانی ستارہویں صدی اچ جمے ہن۔

علی حیدر دا تعلق ملتان نال ہا، اُنہاں دے والد شیخ محمد امین موجودہ ضلع خانیوال وچوں مڈی چا کے چک چونترہ ونج وَسے ہن اَتے اُوں ویلے خانیوال ضلع ملتان دا حصہ ہا، ول اُنہاں کوں 300 وگھے زمین صوبہ دارالاماں ملتان وچ ڈِتی گئی ہئی تھوں علی حیدر ملتانی دے لفظ کوں اپنے ناں دا حصہ بنایا۔ بعد وچ علی حیدر دیاں خاندانی زمیناں دی توثیق ملتان دے حاکم دیوان ساون مل وی کیتی تھوں علی حیدر دا ملتانی ہووݨ ثابت ہے۔ علی حیدر دا نامکمل ناں اُنہاں دی سنجاݨ تے پچھاݨ کوں دریابرز کرݨ آلی گالھ ہے جیویں اسد اللہ خاں لفظ غالب دے بغیر اَتے الطاف حسین لفظ حالی دے بغیر سنجاݨ توں اُکا محروم تھی ویسن اُونویں علی حیدر دی لفظ ملتانی دے بغیر اَݨ سُنجا تا تھی ویندے انہاں ملتانی زبان کوں ناز پری ملتانی آکھے جیویں، علی حیدر مونڈھی طور تے ہک صوفی شاعر ہے اوہ سی حرفی دا بادشاہ ہے انہاں دیاں پنج سی حرفیاں کوں گنج معانی دے آکھیا گے جیویں اوہ آپ لکھدن۔

پچ سی حرفیاں اکھیاں حیدر، پنجے گنج معانی دے نی

علی حیدر اپنے کلام بارے آپ آکھے،

ع وانگ حروف مُقطع دے ایہ راز رموز نہانی دے نی

انہاں دے صوفی شاعر ہووݨ وچ کئی شک نیں رہ ویندا۔

جاہلاں نوں ایتھے بار نہیں، ایہ سر حقائق دانی دے نی

ایہ گجھیاں رمزاں عشقے والیاں معنی حرف مبانی دے نی

علی حیدر ملتانی حضرت محمد فخر جہان دہلوی دے خاص مرید اتے خلیفہ وی ہن اُتے سچے صاحب

حال وقال وی

اُو آہدن۔

صبر نہیں انہاں عاشق نوں ڈٹھے باجھ معشوق نہ ٹلدے نی

اگوں چھٹݨ ترتفنگاں والے، عاشق سینے دے وچ پے جھلدے نی

میں ہوڑ ریہاں انہاں عاشق نوں، ہتھوں چا قدم اگاں دھردے نی

علی حیدر جہاں عاشق موئے نہیں، قبراں وچ کرنگ پے بلدے نی

علی حیدر ملتانی دی زبان، ملتان دے اُبھے آلے پاسے دی خالص زبان ہے۔ایہہ لہجہ وی پرانی ملتانی زبان اتے اجو کی سرائیکی دا ہک پیارا، مٹھا، تے من موہݨاں لہجہ ہے اے زبان وی پنجابی زبان کنوں اُتی ای پرے ہے جتی سرائیکی زبان ہے۔تہوں اُنہاں دی زبان اپݨے مخصوص لہجہ دی نمائندہ ہے جیڑھی کہیں صورت وی پنجابی دا لہجہ کوئنی میکوں ایں گالھ اُتے فخر ہے جو علی حیدر ملتانی اپݨے مخصوص لہجے دے لفظاں کوں بہوں سوہݨے انداز نال ورتے انہاں اپݨے علاقائی لفظ میتھوں، پھٹاں، والڑیاں، اَساڑ ڑیاں، آوندا، وٹاوندا، میندڑا، تینڈیاں، باجھ، کملی رلی، موڈھا، سدیویں، رمامڑا، کدھی، جاونا، پوپٹ کھیڈاں، ہیٹ کھیڈاں، ہنھ کھلوتی، مینڈے، وغیرہ کوں بہوں کامیابی نال اپݨی شاعری وچ پھبائن۔

اَج لوڑھ ایں گالھ دی ہے جو علی حیدر ملتانی دی شاعری اُنہاں دے صوفیانہ خیالات تے انہاں دے پیش کیتے ہوئے تصور عشق کوں کھنڈایا ونجے تاں جو عام لوک لکائی انہاں کنوں پورے طور فیدہ چا سگے۔

علی حیدر ملتانی دا سیاسی شعور

محبوب تابش

تریخ تے نفسیات دے پُران (ماہرین) آہدن جو کہیں وی معاشرے اچ او نجھے لوک مہان (ہیرو) بندن، جنہاں دی حیاتی اچ اُو شئیں اپݨی پوری تڑ نال جا پدیاں ہوون جیڑھیاں جو اُوں معاشرے دے عام لوکیں دی حیاتی اچ عام نہ ہوون۔ ڈاکٹر مبارک علی ایں گالھ راہیں لکھدن:

(1) جڈاں کہیں معاشرے وچ ہیرو بناوݨ دا عمل مُنڈھ بدھدے تاں اُوندے پچھوں اچ کئی ہا گالھیں ہوندین جے معاشرہ ذہنی سیاسی اتے معاشی طور تئیں بُکھا ہووے تاں ول ہک اینجھے ہیرو دی لوڑ ہوندی ہے جیندی حیاتی، عادتاں تے روز جیوݨ دی اٹکل ہیݨے کمائے لوکیں کوں آپ دو چھکے مطلب رمب آلی ہووے ایں صورت غریب تے ہیݨے لوک اپݨے ہیرو دی مڈی جائیدادا تے پیسے نال گزرݨ آلی امیروین حیاتی تے فخر وڈائی کرݨ لگ پوندن۔ (ص: 11)

اِتھوں دے جاپدے جو ہُݨ تائیں جو تریخ اُساڈے تائیں اپڑی ہے (لکھت دی شکل اِچ) اوندا ہک وڈا پکھ ایں صورت اُساڈے تک پُنے۔ جئیں پاروں تریخ دے پنیں تئیں اینجھے ڈھگ سارے دھاڑیں تے ڈاکویں کوں ہیرو آکھیا گئے جئیں بندیں دا قتلام کیتے جڈاں جو مہان بندہ تاں اُو ہوندے جیڑھا اپݨی نندھی جہیں حیاتی اچ اپݨی ذات توں ودھ کے بنہیں سانگے سکھ لبھے۔ جے اے گال چیتے رکھ تے اُساں گال اگونہی کروں تاں ول عالم، فنکار، اُساری کرݨ آلے، مستری مزدور، رڑھ واہ اتے اینجھے ٻئے لوک انسانی تریخ تے انسانیت دے اصلی ہیرو ہن پر تریخ لکھݨ آلیں انہیں کہیں پنے تے کئی جاہ نی ڈِتی۔

شاعری ملوکویں کسب (فنون لطیفہ) اچوں سبھ توں ودھیک کسب ہے ایں پاروں ہک سچا کھرا شاعر دی اپݨے

معاشرے دا اصلی مورخ ہوندے ہے اُوا پنی حیاتی اچ کوڑ دی کہیں کندھ دی ٹیک نہ گھن ہا ہوے تاں۔ ایں بعد ے پچھوں سیاسی شعور تے وفاداری دی گالھ کھڑی ہوندی ہے بچ دا ہر ہوٹا وفادی بھوئیں تے ہمدے جینکوں جینکوں اپنی ماء دی پچ تھیج سہا گئی، اونکوں اونکوں دھرتی اپنے آپ اچ ہمیش جاہ ڈیتی ہے۔

اے گالھ چیتے دی چتائی اچوں پدھری تھی سگدے کہیں کوں کوئی کیر ھلے اپنے آپ اچ جاہ ڈیندے یا ڈے سگدے۔ اصلوں اُو ویلھے جیر ھلے سوچ سپدھ ہکو سویں گُن مونجھ سانجھی تھی پووے اتے ایں سانجھ دا مکھ انسان ہوون دی راند اچوں آپنا درش ڈیندے۔ کیوں جوایں دنیا بندہ کن پیا ہر شئے جو ہوندی اے اونویں ہمدی ہے۔ ہک کتا ہمدیں کتا ہوندے، اُٹھ، گاں، ایویں زناور پکھرو جمدیں ای اُوا و ہو جھ ہوندے پیا۔ پر انسان نال ای تے چنگا انسان بنن لو ہوں تن مارنے پوندن، کئی حیلے کرنے پوندن، وَل وی کے او کتھائیں اپنے آپ کوں انسان دی صورت جاݨ جاپ سگدے۔ انسان ہووݨ دی بھوئیں تائیں اپڑن حیاتی اچ پہلی نویکلی سنجاݨ دا پندھ پورا کرݨ ہے۔ حیاتی دی ہر ٹور بھانویں اُواخلاقی ہووے یا مذہبی، سماجی ہووے یا معاشی اصل اچ او بندے دی سیاسی جاݨ وندی دا بے انت سفر ہوندے۔ ایں سفر دے دگ تے ٹردیں ہوئیں بندے بندیں سانگے یا بندے اپنے گروہ، قوم، قبیلے یا دسوں وانگیں سانگے سکھ لیھݨ دی اٹکل نال سانجھ دے سانگے گانڈھے بنڑیندن۔

صوفی یا فقیر اپنی حیاتی دی پہلی سنجاݨ دے پندھ کوں وڈے جھے، وڈے پورھیے دے نال پورا کریندے کیوں جو اونکوں ایں گالھ دا پکساتھی چکا ہوندے جو مُنڈھ یا ایرا جتلا تکڑا ہوسی اگونہی اُساری تے ٹور اُتلا نروئی تے تکڑی ہوسی۔ ایں گالوں او اپنے سنہیے شاعری جیہیں مہان فن راہیں لوکیں تائیں انہیں دی زبان اچ پچیندے۔ اے کہیں سوجھواݨ دے سیاسی شعور دا موہری قدم اے۔ سئیں علی حیدر ملتانی ایں وسوں دا ہک اینجھا شاعر ہے جیں پوری سچا کی نال الوائے تاں دلی تائیں کو پچی اے۔ کالونیل ازم دی چھاں ہیٹھ ودھݨ پھلݨ آلا نصاب اتھوں دے وسو ل واسیں کوں اُنہیں دا نویکلا آپنا سچ ڈسݨ جو گا کہڑا ہیں وی نہ ہا۔ علی حیدر ملتانی کالونیل ازم دے ڈڈھ ہپ تے سیاسی دروہ اگوں پورے چیتے نال الوائے ویلھے دے کہیں وی دروہ اگوں آپنی سچا کی نال سچ آکھݨ سیاسی سوجھوانی ہے۔ انہاں دا اے آکھݨ

(2) ب: بھی زہر نہیں جو کھا مرݨ کجھ شرم نہ ہندوستانیاں نوں
کیا حیا انہاں راجیاں کوں کجھ لج نہیں تورانیاں نوں
بھیڑے بھر بھر ڈیون خزانے فارسیاں کوں خراسانیاں نوں
وچ چھوئیاں دے نک ہُڈ دبجے لہو نہ ودھیا پانیاں نوں

ہکے تاں کھا کٹاری مر دنجے سکھو نہ مار ایرانیاں نوں
ڈاڑھیاں چا مُنایاں اکھیوں کشف اے انہاں زنانیاں نوں
اُنہاں تو پچیاں زنبور چیاں نوں انہاں برقند ازاں بانیاں نوں
انہاں بانکیاں ٹیڑھیاں ڈنگیاں نوں انہاں ترکاں آکڑ خانیاں نوں
انہاں نوک بنداں دکھنّی جامے بانکے تے پوش کمانیاں نوں
انہاں پلنتھی بازاں بزاریاں نوں انہاں خیل قداں افغانیاں نوں
انہاں تیتی کشتی گیراں نوں انہاں تیر انداز کمانیاں نوں
حیدر آکھ توں انہاں ہیجڑیاں نوں انہاں خصیاں نامردانیاں نوں

(کوک:ص،42)

علی حیدر ملتانی دی اے اکھ تے جاݨ ونڈی اصلوں اُوہا ہے جیڑھی سچل سئیں کولوں ایں بیت دی صورت نشابر تھئی اے، چھوڑ گمان گدائی والا شملا چا پدھ شاہی دا۔ خلق خدا کوں جیں جیں پنا کی تے گدائی تے لایا ہویا ہے انہیں کوں اے ہک ہکل ہے جو گمان جیندا امتضاد حق سچ ہے۔ اپنی وسوں تے اپنی شاہی اپنا شملا سچ ہوندے تے غلامی، پنا کی تے گدائی دروہ تے ناپھرائی دیاں کوں کوجھیاں ڈکھالیاں علی حیدر ملتانی دے اُتلے شعراں دی ہکل وی کہیں انجھی سچائی دی ڈس ہے ساکوں ایں دھرتی دے ہر صوفی شاعر دی شاعری ایں رمز دا پتہ ڈیندی اے اشولال راہیں اے سیاسی سجا کی ایں ہے

(3) اُوسارا مواد جیں گھوڑے دی کنڈ تے تلوار دے زور تے، ٹینک میزائل دے ڈڈھپ اگوں دنیا فتح کیتی ہے کینویں بندے نال اُوندا جدلیاتی رزمیہ تھی سگدے ہا جیڑھا ساڈ ابالیں کوں ولا ولا پڑھایا ویندا پئے۔ داراشکوہ دی جاہ عالمگیر دا اے سرکاری نصاب محض حرام حلال کافر مسلمان دا فتادی اے جیں بل آخر طالبان دی شکل اِچ جوان آن تھیونا ہا۔

(جیوݨ جوگ:ص،25)

ہندوستانیاں کوں علی حیدر دی اے ہکل تے حملہ آوریں اگوں بیوساتھی تے اپنا سبھ کجھ لُٹیندا ڈیکھݨ تے کہیں گمان توں سچ دو آنوݨ دی اُہر ہے۔ اصلوں ایویں جیویں سچل سئیں آہدے مار نغارا وحدت والا فکر رکھیں باتشاہی دا۔ کیوں جو جیڑھے ویلے ہندوستانی یا ملتانی ہندوستانی ایرانیاں، فارسیاں، خراسانیاں تے افغانیاں اگوں گمان دا پڑدہ لہاٹری تاں ایں ہکل دے اُوڈھر نویں سنجاݨ تے نویں کم کاریں حرماں کئی رمزاں لگیاں ڈسدین۔ فنکار دی اے

دماغی صحت چھڑی عام سمجھ دی گالھ نیں تے نہای ایں گالھ کوں صرف مہذب تہذیبی خیال آکھ سگدے بھل اے تاں ہک اینجھا وڈا کم اے جیرھا وڈے دھرتے تے اوکھ بعد اپنی کوئی پکڑ ڈیندے۔ اوکھ وچوں لنگھن کہیں وی ڈس دا پاون ہے علی حیدر دے کجھ بیت ڈیکھو۔

جے منصور اناالحق آکھیا، جانشیں اُوہا سردار دا ای
جس کیں شہ رگ اپنی سوئی واقف اس گفتار دا ای
جیڑا محرم تھیا وچ قرب ورید دے سوئی محرم سردار دا ای

ڈوجھا ہوون، ڈو جانن وی تاں ڈونمبری دا کوئی پندھ ہے۔ تہاڈا کہیں وی غلامی اچوں نکلنا صل اچ اناالحق آکھن ہے ول جانشینی راہیں تخت بخت تہاڈا ہوندے۔ اے اُو ویلھا ہے جڈاں مغلیہ حکومت دی کمزوری، عیاش تے عقلوں وانجے حکمرانیں دی ملکی کمیں کاریں توں لاپرواہی، امیریں دی پکھنڈ، خانہ جنگیاں، بغاوتاں صوبائی گورنریں دیاں من مانیاں، مالیہ دی آمدن اچ گھاٹا، فوج دی سبدھ تے انتظام داؤ کا تباہ ہوون پورے ہندوستان کوں ہک وڈے عذاب اچ پاڈتا ہا۔ ہئی پاسوں ایں سارے عذاب دے پچھے اچ سکیاں چراٹھاں سٹن آلا شاہ ولی الو دجم بیا جئیں احمد شاہ ابدالی کوں سڈا کے رہندی سہندی کسروی پوری کر ڈتی۔

اے اُو ویلھا ہا جیرھلے کہیں اپنی شہ رگ کوں کپن آلے دی لوڑھ ہئی۔ ایں رگ دے کپیجن نال جیرھی رت ڈٹھی او جامے تاں پلیت کریندی اے پر کپڑے نیں جامہ تاں خاص لباس ہے خاص لوکاں دا جیرھے عاماں (اصل بندیاں) دی رت نال پلدن مزدور تے محنت حیلہ کرن آلے کوں پھٹ پھلونہے تھیندے لگدے رہندن ایں گالوں کپڑے تے رت کہیں سیاسی سجا کی درا گونہاں تھیون تے جامہ تے رت لگن ہک اوپری شئے نال ہئی اوپری شئے دا ملاپ ہے ورتاوے دیاں شئیں نہ اوپریاں ہوندین نہ حرام، ایں سانگے رت جامے تے لگے تاں جامے آلے کیتے تاں اوپری ہے پر کپڑے آلے سانگے اے روز داورتارا ہے۔ ایں گالوں جیرھا سیاسی ورکر نہ رگ کپ کپوا جاندے او حسین ابن علی ہووے بھانویں ذوالفقار علی بھٹو علی حیدر دے بنہاں راہیں اپنے تے اپنے لوکیں دے ڈکھاں دا بھید اُونڈے کولوں ہوندے۔ جئیں کولوں کوئی بھید ہے او ہو تہاکوں داروں ڈے سگدے۔ جیویں جو او آپ اپنے ہک مصرعے اچ ایں بھید پاون دی رمز داذ کر کریندین آہدن۔

واقف تیڈے، رازاں دا کجھ پیڑاں کیتا، کجھ پیراں کیتا

سیاست بندے دی حیاتی اچ سبھ توں اتم کھیڈ راند ہے کیوں جو حیاتی دے سبھے وہیرے، نہراں، نالے، نہیں، دریا سیاست دے سمندر اچ ان ڈھہندن سیاست دا وڈا کم لوکائی دے سکھ سکھنا لے کرن،

حقداریں کوں حق ڈیوادن تے ہکوسویں حیاتی دی سانجھ داتر لہ کرن ،جیویں کوئی مادرداں پیڑاں بغیر ویم نی کر سگدی اونکوں پیڑاں وی للکسن پر (دائی) دی لوڑھ پوسی ول رمزاں راز لبھ پوسن دھی یا پتر کیا تھئے۔ جے تہاڈے وسائل تے غیراں دا قبضہ تھی گئے جے کوئی افغانی ،ایرانی تہا کوں اپنی غلامی اچ آندی پیئن تاں بھلا کوئی پیڑ (کہیں طرحاں دے اوکھ تے موجود حالات دے ڈکھ) اتے پیر (کوئی سیاسی اگوان) تہاڈے نال نیں پیا ٹرداتاں تساں اپنا پندھ کیویں کر سگدے وے۔

''قصہ ہیر رانجھا'' از علی حیدر ملتانی...... ہک جائزہ

عصمت اللہ شاہ

وادیٔ سندھ دی قدیم ترین زبان سرائیکی دے صوفی شاعراں نال ہک وڈا ادروھا اے تھیندا رہے جو ہک عرصے تئیں انہاں کوں پنجابی شاعر دے طور تے پیش کیتا گئے۔ اوندی ہک وجہ تاں اے ہے جو بد قسمتی نال ساڈے ایں سرائیکی وسیب وچ اُوں ویلے نہ تاں چھاپے خانے ہن تے نہ سرائیکی کاتب۔ ایں سانگے جڈاں اُنہاں سرائیکی شاعراں دا کلام ہک پنجابی کاتب لکھدا تاں کڈاہیں شعوری تے کڈاہیں غیر شعوری طور تے انہاں کوں پنجابی رنگ ڈے ڈیندا ہئی بابا فریدؒ، سلطان باہو، شاہ حسین، حافظ شاہ جہاں مقبل، صدیق لالی، دمور داس دمود، مولوی لطف علی بہاولپوری، چراغ اعوان تے ٻئے ڈھیر سارے سرائیکی شاعراں نال ایہو کجھ تھیا۔ 1690/1101ھ وچ ملتان دے علاقے چک چونترہ وچ ڄمݨ آلے ہک بے مثال سرائیکی شاعر سئیں علی حیدر ملتانی دا کلام وی سبھ کنوں پہلیں ''اللہ والے کی قومی دوکان'' دے مالک ملک فضل الدین 1907ء وچ چھاپیا، جیکوں ہک پنجابی شاعر میاں ہدایت اللہ ''ابیات علی حیدر دے ناں نال ترتیب ڈتا تے اوندی پروف ریڈنگ وی کیتی۔ ول ڈوجھی واری ایکوں پنجابی ادبی بورڈ دی طرفوں ہک ٻئے مہاندرے پنجابی شاعر ڈاکٹر فقیر محمد فقیر ہوراں چھاپیا، اے ڈوہیں مرتبین کیوں جو سرائیکی زبان دے جانو نہ ہن ایں واسطے انہاں کوں جیویں سمجھ آئی انہاں اپݨی طرفوں اوندے وچ گھاٹے وادھے کر ڈتے۔ ایں ڳالھ کوں تریجھی واری ''کلیاتِ علی حیدر مرتب کرݨ آلے ہک پنجابی دانشور محمد آصف خان ہوراں وی منیندن اُو آہدن۔

''اُساں ویکھیا ہے کہ دوناں ایڈیشناں وچ ڈھیر ساریں بھُلاں ہن، پر ہُݨ ویلا اپنا کمیرا بیت چکیا ہے کہ ایہہ بھُلاں نہیں مکائیاں جاسکدیاں''

انہاں سارے پنجابی مرتبین ڈھیر سارے سرائیکی لفظاں کوں یا تاں پنجابی بݨا ڈ تے یا ول سرائیکی لفظاں کوں ایں طرحاں وِگاڑ ڈتے جو او خود سرائیکی بولݨ آلیاں کوں وی سمجھ نیں آندے، ایندے باوجود وی علی حیدر ملتانی دے کلام وچ ایہو جیہیں بہوں سارے ٹھیٹھ سرائیکی لفظ حالی وی موجود ہن جیڑھے کہیں وی طرحاں اُنہاں کوں پنجابی شاعر ثابت نیں کریندے بدقسمتی دی ڳالھ اے ہے جو کہیں وی سرائیکی نقاد یا محقق علی حیدر ملتانی دے مستند سرائیکی کلیات کوں مرتب کرݨ تے اُنہاں کوں خالص سرائیکی شاعر ثابت کرݨ آلے پاسے توجہ ای نئیں ڈِتی جیڑھی وجہ نال مغالطے روز بروز ودھدے ویندن۔ علی حیدر ملتانی دا زیادہ تر کلام سی حرفیاں تے مشتمل ہے جنہاں وچ عشق حقیقی، عشق رسولؐ، فراقیہ کیفیات، فلسفہ وحدت الوجود علم تے عشق دا موازنہ، سیاسی حالات، وسیبی حوالے تصوف تے ثقافتی رنگ جیہیں اہم موضوعات کوں بہوں سوہݨے تے نویکلے انداز وچ پیش کیتا گئے ڈاکٹر لاجونتی رام کرشن، علی حیدر ملتانی دا شاعری دے گُݨ بیان کریندین ہوئیں آہدن۔

> علی حیدر دا سٹائل بڑا آرائش وزیبائش والا (مرصع) اے۔ بلھے شاہ تے ہاشم شاہ نوں چھڈ کے شاعرانہ روانی تے لفظاں دی کرت وچ علی حیدر ملتانی پنجابی دے سارے صوفی شاعراں نوں پچھے چھڈ گیا اے''۔

سی حرفیاں توں علاوہ اُنہاں دے کلیات وچ تریہہ (30) مصرعیاں تے مشتمل ہک نظم اے ''ناز پری ملتانی دے نیں'' وی شامل ہے جیندے وچ انہاں خود اپݨے کلام دے گُݨ بیان کیتن ایں توں علاوہ ''قصہ ہیر رانجھا'' دے عنوان نال چھوٹی 26 بنداں تے مشتمل ہیر تے اوندی ماء دے درمیان سوالی جوابی ڈوہڑے وی ہن انہاں دا انداز وی سی حرفی آلا ہے اساں ایں مختصر جیہیں مضمون وچ ہیں قصے دا فکری تے فنی حوالے نال جائزہ گھنسوں، ہیر رانجھا ادب دی ہک منی پرمنی تلمیح ہے جیندے واسطے پوری کہانی سُݨاوݨ دی لوڑ نیں پوندی ایں واسطے علی حیدر ملتانی ہوراں صرف متن دے ذریعے ماء دھی دے سوالی جوابی ڈوہڑیاں دے اندر ڈھیر ساریاں نصیحتاں کیتن، انہاں مصائب بیان کرݨ دی بجائے تے مسائل تے انہاں دا حل بیان کیتے جیویں او آہدن۔

مفت بہشت نہ ملسی لوکاں نال بھلیاں کرداراں دھی
آکھ من تزکھا، باجھوں کہ ہوسن چھنکاراں دھی
ماء پیو تھیسی جے عاق نہ ہوویں ہووی فضل الٰہی دھی
تخت اقدام جنت جانی نے سچ گواہی دھی

انہاں ڈوہڑیاں وچ عشق حقیقی اختیار کرݨ، شیطان دیاں چالیں کنوں بچݨ دشمن توں ہوشیار رہوݨ عقل

اُتے عشق دی برتری، منزل دے حصول واسطے قربانی ڈیوݨ واسطے تیار رہوݨ اعلیٰ اخلاقی قدراں اپݨاوݨ دنیاداری توں نفرت اپنے نفس دی غلامی توں بچݨ ماء پیو دا احترام کرݨ، تے ہمیشہ رہوݨ والی زندگی واسطے تیاری کرݨ دا درس ملدے جیویں اے شعر ڈیکھو۔

ظالم جاہل ہو کے ہیرے کیوں ایہہ بھار اُٹھایا دھی
ان الشیطان وچ قرآن، آپ خدا فرمایا دھی
بھرم نہ مینوں نہ کوئی جادو، پڑھ لا حول زبانوں ماء
قلوب المومن بیت اللہ، ہے ایتھے غیر نہ جانوں ماء

علی حیدر ملتانی انہاں موضوعات کوں دل چھکیویں انداز وچ ماء تے دھی دی زبانی بیان کر ڈتے جنہاں وچ زبان دی چاشنی وی ہے تے لفظاں دی تاثیر دا جادو وی، دل اچوں نکلی ہوئی گالھ دی اثر پذیری وی ہے تے مقامی تے جاݨیاں سنڄاݨیاں تلمیحاں استعاریاں تے تشبیہاں دا نویکلا استعمال وی مجموعی طور تے اے قصہ شروع توں آخر تئیں تصوف دے رنگ اچ رنگیا ہویا ہے جیندے وچ سوہݨے لفظاں دی چوݨ نال سنگھار پنگار کے علی حیدر ملتانی ہوراں عشق حقیقی تے عشق مجازی دے پردے وچ ساکوں حیاتی دے کئی رنگ تے روپ ڈکھالین۔

بھانویں جو ایں قصے دا عنوان علی حیدر ملتانی ہوراں ''قصہ ہیر ورانجھا'' رکھیے پر اساں غور کروں تاں پتہ لگدے جو ایندے وچ ہیر رانجھے دا قصہ مکمل تے مفصل صورت وچ بیان نیں کیتا گیا۔ بلکہ ایں قصے دا صرف ہک پکھ (باب) پیش کیتا گئے۔ جیندے وچ ہیر تے اوندی ماء دی سوالی جوابی گالھ مہاڑ (مکالمہ) ہے ایندے چھوی (26) بنداں وچ پہلے حمدیہ بند تے ڈوجھے بند توں علاوہ باقی بند وچ واری واری ڈو ردیفاں ''ماء تے دھی'' ورتیاں گئن تے گالھ مہاڑ کیتے خطابیہ انداز ورتیا گیا ہے دھی جیڑھی گالھ کریندی ہے اوندے وچ ماء دی ردیف ورتی گئی اے۔ تیوں ماء جیڑھا جواب ڈیندی اے اوندے وچ دھی ردیف دا استعمال کیتا گئے جیکوں پڑھ تے اندازہ تھی ویندے جو ماء دھی نال تے دھی ماء نال گلہاؤ ہے۔ انہاں سوالی جوابی بنداں وچ گھٹ کنوں گھٹ چار مصرعے (ڈو شعر) تیودھ توں ودھ اٹھ مصرعے (چار شعر) استعمال کیتے گین اے ہک ڈرامائی نظم ہے جیندے وچ صرف ڈو کردار ہن ماء تے دھی دی آپت دی گالھ مہاڑ ہے علی حیدر ملتانی ایں مختصر قصے وچ سوہݨپ پیدا کرݨ واسطے چار جاء تے صنائع بدائع دا سہارا وی گھدے جیویں اے مصرعہ ڈیکھو

لکھیا لیکھ ازل دا آہا، درد رنجھیٹے والا ماء

اے مصرعے وچ صنعت اشتقاق دا استعمال کیتا گئے لیکھا تے لیکھ دا مصدر رکھو ہے پر معنی مختلف ہن ایویں ای

ایں مصرعے وچ صنعت تضاد دا استعمال کیتا گئے۔

نال دلیلاں کیہ تمثیلاں سچی ہووین جھوٹھی دھی

سچی تے جھوٹھی ہک ڈوجھے دا متضاد ہن ایویں ہک ہئی جاء تے صنعت شبہ اشتقاق دا استعمال وی بھوں سوہنے تے نویکلے انداز وچ کجھ ایں طرحاں کریندن

شکر ونڈ کریں شکرانہ، خیریں وقت گذاریں ماء

ایں مصرعے وچ شکر ہندی تے شکرانہ عربی زبان دے لفظ استعمال کیتے گن اے ڈوہیں لفظ ڈو مختلف زباناں دے ہن پر انہاں کوں ڈیکھ تے ایویں لگدے جو شایدا اے کہیں ہکے لفظ اچوں نکلین پر ایویں نیں ہیں واسطے ایں صنعت کوں صنعت اشتقاق آکھیا ویندے ہیں حوالے نال ریت بیا مصرعہ ڈیکھو۔

عمر چاہ ماہی دی سٹ وچ چاہے، چو چک نوں پا چاہے دھی

ایندے وچ ''چاہ تے چاہے'' دا استعمال شبہ اشتقاق ہے ''چاہ'' توں مراد محبت تے ''چاہے'' توں مراد کھوہ ہک چاہ سرائیکی دا ت ڈوجھا فارسی دا ہے ایویں ای علی حیدر ملتانی ہوراں قصہ ہیر رانجھا دی شاعری وچ ڈوجھیاں زباناں دے لفظ وی ورتین تے ایں خوبی نال انہاں کوں شامل کیتے جو او خود سرائیکی دا ہی حصہ معلوم تھیندن جیویں او آہدن۔

بحرق ما سویٰ المحبوب رہیا غیر نہ کوئی ماء
من ہو مقناطیسی حیدر اوسے دی کھچ رکھیوئی ماء

انہاں مصرعیاں وچ ''بحرق ماسویٰ المحبوب'' تے ''من ہو مقناطیس'' عربی زبان دے قولاں کوں تھولی جیہیں تبدیلی نال ایں طرحاں استعمال کیتا گئے جو سرائیکی زبان اچ رچ وس گین ۔علی حیدر ملتانی دی ایں خوبی دے حوالے نال پنجابی تے اُردو دے شاعر وقار انبالوی ہوراں آہدن۔

''جتھوں تک لفظاں دی ترتیب تے زبان دی سُندرتا دا تعلق اے' اوہدا اسٹائل حبیب قانی نال ملدا اجُلدا اے پر اپنے بیان تے اظہار اندر حافظ ورگا نظر آؤندا اے''۔

علی حیدر ملتانی دے کلام اچ اتنی روانی' فصاحت تے بلاغت ہے جو ٻنہاں زباناں دے استعمال نال وی اوندے وچ کوئی فرق نیں آندا بلکہ اوندے سوہݨپ وچ زیادہ ودھارا تھی ویندے جیویں اے شعر ڈیکھو۔

میں تے رنگ ماہی دے رتی، میں تے مت نہ آوے ماء
کیا محبت فی شمیم، کون ایہہ راز سُناوے ماء

الحب لیلیٰ رانجھے باجھوں ہور نہ نظری آوے ماء

من یھدی اللہ حیدر اُس نوں راہوں کون بھلاوے ماء

عربی توں علاوہ علی حیدر ملتانی ایں قصے وچ فارسی، ہندی تے عربی لفظاں دا استعمال وی بہوں سوہݨے انداز وچ کیتے جیویں اُو آہدن۔

عشق تنور جگر وچ جاری، گھاؤ ودھیرا ماریں ماء

کھیڈ کھلار کریں منصوبہ، بازی کدے نہ ہاریں ماء

مُکدی گالھ اے ہے جو علی حیدر ملتانی ہک وݙا شاعر، عربی فارسی دا عالم، صوفی بالصفاء تے ہک وݙا فنکار تے تخلیق کار ہا۔ جنیں اپݨی شاعری وچ فن دے اُنجھیں کمال ݙکھائن جو ترائے صدیاں گذرݨ دے بعد وی اوندا کلام اُونویں دا اُونویں نوں نکور تے ہاں ٹھار ہے جیویں اوں زمانے وچ ہا ضرورت ایں گالھ دی ہے جو ایں عظیم فنکار تے سرائیکی نقاد تے تحقیقین توجہ ݙیون تاں جو ایندی آفاقی شخصیت تے عظیم شاعری دے نویں پہلو ساݙے سامݨے آسگن۔

علی حیدر ملتانی دی شاعری وچ وسیبی متحرک منظر نامہ

تحریر: بدر مسعود خان

علی حیدر ملتانی یکم شعبان 1101ھ بمطابق 10 مئی 1690ء کوں ملتان دے نیڑے ہک وستی قاضی چونترہ وچ جمے آپ دے والد دا ناں شیخ محمد امین ہئی۔ چک چونترہ اجکل ''قاضی غالب'' دے ناں نال مشہور ہے۔ آپ دا وصال 1777ء کوں اتھائیں تھیا۔

آپ دا تعلق چشتیہ سلسلے نال ہئی۔ حافظ قرآن ہوون دے نال نال آپ فارسی تے عربی دے عالم وی ہن۔ اپنے روحانی کامیابیاں کوں حضرت شیخ عبدالقادر جیلانی محبوب سبحانی تے حضرت خواجہ معین الدین چشتی اجمیری دا فیض سمجھدے ہن۔ شاعر و شاعری دا شوق فطری ہئی۔ انداز بیاں پر سوز تے پُر اثر تے کلام دی وجہ کنوں ڈھیر علاقیاں وچ اُنہاں کوں شہرت حاصل تھئی۔

علی حیدر ملتانی دا دور بہوں انتشار دے نفسو نفسی دا دور ہا مغلیہ حکومت دی مرکزی حیثیت ختم تھی چکی ہئی۔ پنجاب وچ سکھاں دے مظالم ہن تے پٹھاناں وی ہر پاسے یلغار کیتی ہوئی ہئی۔ علی حیدر دی پیدائش اورنگزیب دے عہد وچ تھئی تے ایں حالات وچ علی حیدر ملتانی اپنے زمانے توں جیڑھا سبق گھدا اُو انہاں دے اشعار توں واضح ہے۔

ب بھی زبر نہیں جو کھا مرن کجھ شرم نہیں ہندوستانیاں نوں
کیا حیا انہاں راجیاں نوں کجھ لج نہیں تورانیاں نوں
بھیڑے بھر بھر ڈیون خزانے فارسیاں، خراسانیاں نوں
وچ چھونیاں دے پانی بڑ ونجے ہو نہ وڈیاں پانیاں توں

علی حیدر ملتانی دے عہد وچ مغل شہزادیاں کوں کئی ازمائشاں دا سامنا تھیا۔ پر علی حیدر سب توں زیادہ ارنادر شاہ دے حملہ دا ڈکھ ااتے اپنی پنجویں سی حرفی دے تریجھے بند وچ آہدن۔

اے ایرانی نادر ظالم ظلم کنوں مول نہ سنگدے ہن

میڈے دل دی دلی لٹ لئی حیدر بیا کیا ساتھوں اے اُساڈے کنوں منگدے ہن

دل دے لشیچ ونجن دا ڈکھ اُنہاں کوں بہوں زیادہ ہئی ایں لٹ مار کوں مغل امراء دے متعدد بیاں وی وجہ قرار ڈیندے ہن۔ ڈکھ تے درد دی حالت وچ آپ کئی شعر آکھے آہدن۔

اے تورانی امراء، تے راجے اے ہندوستانی اکابر شرم وحیاں نال زہر کھا تے مرنی ویندے۔ اپنی روزی تے اپنے لوکاں دا رزق انہاں ایرانیاں تے خراسانیاں کوں خزانے دی شکل وچ ڈیندے کھڑن۔ او سارے تو پچی تے متکبر فوج کتھاں گئی۔

آپ دی شاعری وچ عشق دا متحرک منظر نامہ جاہ جاہ تے کھنڈیا نظر آندے تے ایویں لگدے جو علی حیدر ملتانی کوں ایں جگ جہان دی ہر شئے عشق دی سمندر وچ غوطے کھاندی نظر آندی ہے

صوفی باعمل ہوون پاروں آپ تصوف تے وجدان دی کیفیت دا شعوری ادراک رکھیا۔ حضرت بابا فرید گنج شکر دا آکھن ہے جو تصوف اے کہ تیڈی ملکیت وچ کجھ وی باقی نہ رہوے۔ تصوف صاف دلی نال مولا نال دوستی دا ناں ہے۔ اتے صوفیا دنیا و آخرت وچ سوائے مولیٰ دی محبت دے ہئی کہیں چیز تے فخر نہیں کریندے۔

علی حیدر ملتانی دی شاعری وچ سارے استعارے تے تشبیہاں دیہاتی زندگی نال تعلق رکھیندیاں ہن۔ پچھلی رات دے ویلے ڈُدھ رڑکن تے لسی توں مکھن کڈھن دا ذکر کریندے ہوئے آہدن۔

اُٹھی سوانی تے گھٹ مدھانی ویلا پچھلی رات دا ہئی

اتوں ہوئی دھمی نہ تے ڈدھ نہ جمی تے رڑکناں وی کسے گھاٹ دا ہئی

علی حیدر ملتانی دی شاعری وچ عشق دی اتنی چس ہے جو ہک وڈا اتے جیندا جاگدا جہان عشق دے راگ کھڑا چھڑیندے تے محبوب دیاں زلفاں راگنیاں ہن تے چار چفیرا اپنی معطر خوشبو کھڑیاں گھنڈیندیاں ہن۔ تصوف تے خودشناسی انہاں دے کلام دا حصہ ہن۔ ایں عشق تے خودشناسی دی وجہ توں انسان اپنی سنجان کرتے اپنی رب دی ذات تئیں پجدے۔ آہدن

الف اِتھے اُتھے اساں کوں آس تیڈری تے آسرا تیڈرے زور دا ای

منجھیں حوالڑے تیڈڑے ہن سانوں خوف نہ کھنڈرے چور دی ای

توں جان سوال و جواب سمجھو سانول ہول نہ اوکھڑی گور دا ای

علی حیدر سانوں سک تیڈڑی ہے تیڈڑے باجھنہ سائل ہور دا ای

عشق تے معرفت علی حیدر ملتانی دے اگو نہے موضوعات ہن۔ ایویں لگدے جو علی حیدر ملتانی نے عشق کوں اپنا امام بنا گھدے تے اوندی پیروی کھڑا کریندے ہو کے دور وچ اگر اساں انہاں دی شاعری دا جمالیاتی جائزہ گھنوں تاں پتہ لگدے جو ڈو سو سال پہلے جیڈاں خود فخر الدین دہلوی دے ہتھ تے بیعت کیتی تے انہاں کوں حقیتاں تے صداقتاں دا شعوری ادراک تھیا۔ تے علی حیدر ملتانی عشق حقیقی تے ول اپنا پندھ کریندا نظر آندے۔

ل لبھ لیا ڈھولن ماہی کوں غیر کنوں دل دور کیتا

نال مظہر نال نفی دے بھن بتاں کوں چور وچور کیتا

باجھ خود اللہ نہ کوئی اُسے سب ظہور کیتا

دل میڈے کوں روشنی دے علی حیدر پاک رسول دے نور کیتا

عشق دے متحرک منظر نامے کوں علی حیدر ملتانی اپنی شاعری دے گن نال چار چندر لاڈ تے ہن۔ شب قدر دا منظر اساڈے اکھیں اگوں آندے اتے ساکوں روشنی خشبو دا احساس تھیندے لیکن انہاں ساریاں شئیں توں ودھ عشق دی چس ہے جیڑھی ہر خشبو تے ہر رنگ توں وکھری اے۔ محبوب دے ملن دی تانگھ دا اپنا مزہ ہے۔ جیڈاں محبوب دی ہک جھات نظر آندی ہے تاں اپنا کجھ گھول گھندے۔ علی حیدر ایں بارے آہدن۔

علم دا پڑھنا نیک بہوں پر عشقے دی بات انوکھڑی ہے

چن تے سورج دی روشنی بہوں پر یار دی جھات انوکھڑی ہے

شب قدر دی رات بھی چنگی پر وصل دی رات انوکھڑی ہے

مشکل گھاتاں سبھے اُو حیدر پر برہوں دی گھات انوکھڑی ہے

علی حیدر عشق دا پیامبر بنڑے تے ایندا پرچار کریندا نظر آندے۔ عشق کوں انہاں دی شاعری وچ مرکزی حیثیت حاصل ہے تے ہر ہر جاہ ایندی تفسیر بیان کریندے ہوئے نظر آندن۔ عشق دے راز کوں لکاونڑ بہوں اوکھا ہے۔ عاشق عشق دی راہ تے ٹرنڑ اپنا مقدر سمجھدے۔ تے ایں دگ کوں ابدی زندگی دا مقصد بنڑا گھندے۔ عاشق کوں ایں راہ تے ٹردے ہوئیں بہوں بھوگ بھوگنیں تے کئی کشالے کٹنے پوندن تے اپنی رب دی ذات تے توکل رکھیندے ہوئیں اپنی اپنے پندھ کوں جاری رکھنا پوندے۔ ایں بارے آہدن۔

ع عشق دی منزل اوکھی ہے متاں سوکھی ڈیکھ تے بھُل پوویں

اتھاں سئے کوہاں دے پندھڑے ہن متاں پیر پیادہ جل پوویں

رات اندھاری راہ نہ کوئی متاں وچ اجاڑ تے وَل پوویں

علی حیدر آہن کر توکل متاں وچھڑے یار کوں مِل پوویں

شاعرانہ روانی، لفظاں دی کثرت تے بہاؤ علی حیدر ملتانی دا مرقع ورتاوا ہے فرمیندن۔

ش شاہ عشق معشوق بھی توں تے ناز اساں نال واسطہ کیا

نین اے کرن شکار تے چنگل باز اَساں نال واسطہ کیا

اے مشکیں زلفاں ملائم ظالم دراز اَساں نال واسطہ کیا

خطہ آخر لکھیے زلف کنوں آغاز اَساں نال واسطہ کیا

علی حیدر ملتانی دا شعر و شاعری دا فطری شوق اپݨے جوبن تے آندے۔ زبان تے ایندے لفظ جھمر اں کھیڈ دے نظر آندن تے سرائیکی زبان دی چس ودھدی نظر آندی ہے۔ شاعر اپݨے دل ہتھوں مجبور تھی کراہیں ایں زبان سرائیکی کوں ناز بھری تشبیہہ ڈیندے۔ جیندا ناں وی حسین تے خوبصورت اے نزاکت دی علامت اتے اُتوں اوندے ناز تے نخرے، حسن دی رمق وچ ودھارے دا سبب بݨدے ''اے ناز پری ملتانی دے ہن'' وچ شاعری معنویت دی پراثیری نال اپݨے اندر لے محسوسات دا اظہار کریندا نظر آندے۔ ایں بارے آہدن۔

پنج سی حرفیاں آکھاں علیحیدر پنجے گنج معانی دے نی

وانگ حروف مقطعہ دے اے راز موز نہانی دے نی

جاہلاں توں اتھے بارن ہیں اے سرے حقائق دانی دے نی

علی حیدر آ ہتھ مکھن آوے تاں مطلب ایس نمانی دے نی

محبوب دیاں زُلفاں عطر دی خوشبو نال رجیاں کجیاں ہوندیاں ہن تے عاشق عشق دی شراب کوں پی تے مستی دی کیفیت وچ آویندے۔ محبوب دے ملݨ دی آس تے اُمید وچ عاشق بݨدے سنوردے تانگھی ہن کراہیں اوندے راہ کھڑا اگلیندے تے ول انتظار دیاں اے گھڑیاں اتنا ودھ ویندن کہ اوندی روح زخمی زخمی تھی ویندی ہے تے اوندا جسم ہک لیر و لیر پچھانواں بݨ ویندے۔ ایں منظرنامے کوں علی حیدر ملتانی ایں طرح بیان کریندن۔

ل لوک نصیحتاں دے تھکے سوہݨے یار توں مکھ نہ موڑساں میں

توڑے ماوڑے پیوڑے کڈھ چھوڑن جا یار پچھے گھر چھوڑساں میں

میں تاں پہلے ویسے ہر دم ماہی والے متے ویندیا کوں کھوتے اوساں میں

علی حیدر آ اکھیاں لائیاں نی کیتے قول تول مول نہ توڑساں مِس

علی حیدر ملتانی سرائیکی زبان کوں ہک انجھی طاقت عطاء کیتی ہے جیڑھی کہیں وی موضوع کوں اپنی گرفت وچ گھنن دی صلاحیت رکھیندی ہے۔ کلاسکی شعراء وچ علی حیدر کوں شاعری دا امام آکھیا ویندے۔ عشق دے عروج و زوال دیاں داستاناں اے ایندے وچ لکیے ہوئے راز دی پرچول کرن ہر بندے دا کم نی بلکہ شاعراں وچ وی بہوں گھٹ لوک انجھے ہن جیڑھے ایں حقیقت تئیں پُج سگدن۔ علی حیدر نے ایں راز کوں راز نی رہون ڈتا بلکہ اپنی اندرلی کیفیت تے محبوب دے عشق کوں اساں تئیں آپُچائے۔

علی حیدر ملتانی: صوفیانہ شاعری دا امام

مختار علی شاہ

دنیا دی ہر قوم دا موہری ادب شاعری دی شکل اچ لبھدے جیندے مطالعے نال جتھ اوں قوم دے لسانی تے تخلیقاتی سُجاکی دی ڈِس ملدی اے اُتھ عہد در عہد اُوں قوم دی جذباتی، ذہنی تے روحانی اُچّ تے توازن وی نشابر تھیندے۔ شاعری دے مطالعے راہیں کہیں وی قوم دی تاریخی، سماجی، معاشرتی، جغرافیائی تے سیاسی غرض حیاتی دے کہیں وی شعبے دی ارتقائی منازل دی جاݨ کاری گھدی ونج سگیندی ہے۔ ایہہ ادبی سمل ہر قوم دا اپݨا Historical Documentary Recard ہوندے جیندا محفوظ رکھݨ وی ضروری ہے تے اوندی پرکھ پڑچول وی تاں جو اُوں قوم دے ماضی کوں پرکھ کراہیں حال دے فیصلے کیتے ونجن تے مستقبل دی منصوبہ بندی کیتی ونجے۔

سرائیکی دا موہری تے قدیمی ادب وی شاعری دی شکل وچ لبھدے۔ سرائیکی شاعری دا جیرھا محفوظ ریکارڈ اَج اَساں کنیں محفوظ ہے او تقریباً ہک ہزار سال دا ہے۔ ایہہ موہری شاعری مذہبی نوعیت دی ہئی اوندے بعد سرائیکی وچ ڈوہڑا، ماہیا، مثنویاں، لوک گیت، سی حرفیاں تے کافیاں اتے جدید دور وچ ڈوہڑا، ہائیکو، غزل تے نظم نظر دن۔

محققین سرائیکی ادب دے پندھ کوں پنج ادوار وچ ونڈیے۔ پہلا تے موہری ''مذہبی دور'' آکھیا ویندے۔ ایہہ 500ھ کنوں 1100ھ تئیں کھنڈیا ہویا ہے۔ ایں دور وچ اصناف دے لحاظ نال گیت بیت، گنان، نعت، مذہبی نظماں، منقبت تے کافیاں لکھیاں گیاں۔ ایں پہلے دور وچ سرائیکی ہک بولی کنوں ترقی کرتے پڑھݨ لکھݨ دی زبان بݨی تے ذریعہ درس و تدریس دے پڑتے پُجی۔ ایں عہد دے وݙے شاعر بابا فرید (1173ء تا 1266ء)، شاہ حسین (1539 تا 1593ء) تے سلطان باہو (1631ء تا 1691ء) ہن جنہاں دے اثرات نہ چھڑا ایں عہد تے نظر دن

بھل بعد اچ آون آلے ادوار وچ دی ملدن ۔ ایں دور دے اُدھ وچ شاہ حسین کافیاں لکھ کرائیں تے جھیکڑ وچ دا مودر داس مثنوی ''ہیر رانجھا'' لکھ کرائیں صوفیانہ تے رومانوی شاعری دامُنڈھ بدھ ڈ تا ہئی۔ ایں دور دا ہر وڈا شاعر اپنی نویکلی صنف داموجد تے مُہاڑی نظر دے۔

سرائیکی شاعری داڈوجھا دور وڈا اہم ہے۔ اینکوں صوفیانہ شاعری داعہد آکھیا ویندے۔ ایہہ 1100ھ کنوں 1273ھ تئیں وگھریا ہویا ہے۔ ڈھیر ساری فنی تے فکری خصوصیات موجب اینکوں سرائیکی شاعری داز ریں عہد آکھیا ویندے۔ پچھوکڑی ''مذہبی دور'' جتنی Potentiol ایں عہد کوں ڈتی او کھل تے نشابر تھئی۔ ایہہ برصغیر وچ سیاسی افراتفری داز مانہ ہئی جیئں کارن تصوف ہک عوامی تحریک دے طور تے سامنے آیا۔ شاعر ہمہ قسم دی اصناف وچ لکھدے نظر دن جیندے وچ کافی، ڈوہڑا، سی حرفی، مثنوی، مرثیہ تے نظم وغیرہ شامل ہن۔ سرائیکی شاعری دے مہان کلاسیکل شاعر ایں دور وچ پیدا تھئے جنہاں سرائیکی شاعری کوں کمال عروج تے پُچایا۔ انہاں وچوں چراغ اعوان (1660ء تا 1732ء) صدیق لالی (1673ء تا 1766ء)، علی حیدر ملتانی (1689ء تا 1777ء)، مولی لطف علی بہاول پوری (1732ء تا 1810ء)، سچل سرمست (1739ء تا 1827ء)، عبدالحکیم اُچوی (1161ء پیدائش)، حافظ جمال اللہ ملتانی (1761ء تا 1811)، عثمان فقیر سانگی (1778ء تا 1860ء)، نانک یوسف (1792ء پیدائش) حمل فقیر (1809ء تا 1872ء)، حمل لغاری (1809ء تا 1879ء) تے بیدل فقیر سندھی (1814ء تا 1869ء)، وغیرہ شامل ہن۔ ایں عہد اچ صوفیانہ شاعری کنوں انج رومانوی شاعری وی مقبول تھئی جیں کارن لوک روایت سرائیکی شاعری دا مزاج بنی تے تہذیبی سطح تے سرائیکی زبان تے شعری ادب اپنے وسیب دی عکاسی کیتی۔

سرائیکی شاعری داتریجھا دور رومانوی شاعری دا ہے۔ ایہہ دور 1273ھ (1857ء) کنوں 1366ھ (1917ء) تئیں دا ہے۔ ایہہ سرائیکی زبان دے عظیم تے صوفی شاعر خواجہ فریدؒ دے ناں نال منسوب ہے۔ 1857ء دی جنگ آزادی برصغیر دی تاریخ وچ بہوں اہمیت رکھیندی ہے۔ ایں تحریک کنوں بعد انگریزاں کوں اتھاں قدم جماون داموقع ملیا جیندے خلاف شدید ردعمل سامنے آیا تے خواجہ فریدؒ ''پٹ انگریزی تھانے'' دی تنبیہہ کریندے نظر دن۔ ایں عہد دی وڈی خصوصیت ایہہ جو بابا فرید کنوں مُنڈھ پکڑن آلی صوفیانہ شاعری ایں دور وچ انتہا کوں پہنچی۔ صوفیانہ شاعری دے نال نال رومانوی شاعری کوں وی بہوں اہمیت تے مقبولیت حاصل تھئی۔ بعض وڈے شاعراں عشق و معرفت تے رومان کوں ملا کرائیں تخلیقی عمل وچ ڈھیر ودھارا کیتا۔ ایہہ ہک وڈی فکری تبدیلی دا دور وی ثابت تھیا۔ شاعری وچ نویں نویں فکری تجربات تے رجحانات سامنے آندن۔ سرائیکی شاعری شعری داستاناں تے فرضی قصیاں کنوں حقیقت پسندی آلے پاسے ٹردی ہے۔ حیاتی دیاں سچائیاں، انسانی رشتے، وسیبی ڈکھ سکھ، تہذیبی تے ثقافتی

حقائق، سماجی موضوعات، انسانی وسائل تے مسائل اتے انسانی رویے شاعری دا موضوع بݨدن۔ ایں عہد دے نمائندہ تے نامور شاعر سید خیر شاہ (1740ء تا 1890ء)، غلام سکندر خان (1818ء پیدائش)، دیوان خوشدل (1835ء پیدائش)، خواجہ غلام فرید (1841ء تا 1901ء) صوفی رکھیل شاہ (1845ء تا 1940ء)، شاہ محمد دیدار (1869ء تا 1892ء) گل محمد ملتانی (1885ء تا 1933ء) تے مخدوم الملک (1885ء وفات) شامل ہن جنہاں شعری روایت کوں ہک نواں موڑ ڈتا۔

ایندے بعد سرائیکی شاعری دا چوتھا دور شروع تھیندے۔ ایہہ 1917ء کنوں گھن کراہیں 1947ء تئیں وگھریا ہویا اے۔ اینکوں جدید شاعری دا قبل پاکستانی دور آکھیا ویندے۔ ایں عہد وچ جدید شاعری دا تقل بدھیجا۔ سرائیکی شعری روایت وچ ہک نواں موڑ آیا۔ اپݨی سُنجاݨ دا احساس سبھ کنوں پہلے ایں دور وچ تھیندے۔ سرائیکی شاعری ریختی اسلوب وچوں نکل کراہیں شخصیت دے تعارفی اظہار دا موجب بݨی۔ جدید نظم، غزل تے ہائیکو دا مُنڈھ بدھیجا۔ شاعری خواجہ غلام فرید دے اسلوب سحر وچوں نکل کراہیں فنی تے فکری لحاظ نال نویں تجربے کریندے نظردن۔ ایں دور دے شاعراں وچوں محمد نصیرالدین خرم بہاول پوری (1857ء تا 1951ء)، مظطر ملتانی (1878ء تا 1940ء)، عاشق ملتانی (1885ء تا 1933ء)، مولوی غلام حیدر فدا (1885ء 1943ء)، جندن ملتانی (1946ء وفات)، میرن شاہ (1898ء پیدائش)، مولوی نوردین مسکین (1900ء تا 1970ء)، کمال خان نگسی (1905ء پیدائش)، صالح محمد صالح (1908ء پیدائش) تے غلام رسول عاصم اُچوی (1925ء پیدائش) شامل ہن۔ گوزمانی لحاظ نال ایہہ ہک مختصر جیہا عہد ہے پر ایں عہد دے شعراء خصوصاً خرم بہاول پوری تے صالح محمد صالح پچھوکڑی ادوار دی شعری روایت کوں فنی تے فکری حوالے نال جدید دگ ڈکھایا جیندے اثرات پنجویں دور وچ وی نشابر تھیندن۔ خرم بہاول پوری ایں عہد دے اگواݨ شاعر ہن۔

پنجواں دور سرائیکی شاعری دا اجو کا تے جدید دور ہے اینکوں پاکستانی دور وی آہدن۔ ایہہ 1947ء کنوں شروع تھیندے تے حالی تئیں چلدا پئے۔ ایں عہد وچ نظم، غزل، ہائیکو، کافی تے ڈوہڑے کوں جدت تے اُچ ملدے اتے ڈھیر سارے فنی تے فکری شعری تجربے سامݨے آندن۔ ماہیا نال میل کھاندی ہک نویں صنف سرائیکو (ہائیکو) تے مختصر نظم متعارف تھیاں۔ ایہہ دراصل سرائیکی شاعری دے زریں عہد دی نشاۃ ثانیہ دا ہے۔ زریں دور طرحاں ایندے وچ وی وڈے وڈے شاعر موجود ہن تے ڈھیر ساریاں اصناف سخن ورتیاں ویندیاں پیاں ہن۔ میڈیے دا ہیں گیت نہ صرف بہوں زیادہ مقبولیت اختیار کر گیا ہے بلکہ جدیدیت دے دگ تے وی ٹردا پئے۔ ترقی پسند تحریک ایں دور دے شاعراں کوں بہوں متاثر کیتا۔ شدید تہذیبی سچائی، شدید لسانی شعور تے شدید احساس محرومی

ایں عہد دے نشابر پکھ ہن۔ وسیبی متھالوجی تے ثقافتی اظہار شاعری دا موضوع بنے۔ ایں دور وچ بے شمار اہم شاعر موجود ہن جنہاں دے فنی تے فکری حوالے نال اپنا انج رنگ ہے۔ انہاں شاعراں وچ نشابر نقوی احمد پوری، صدیق طاہر، جانباز جتوئی، قیس فریدی، سرور کربلائی، ریاض رحمانی، اقبال سوکڑی، احمد خان طارق، سفیر لاشاری، ارشد ملتانی، امید ملتانی، نصراللہ خان ناصر، حسن رضا گردیزی، عابد عمیق، ممتاز حیدڈاہر، ارشاد تونسوی، رفعت عباس، اشولال، صابر چشتی، شاکر شجاع آبادی، خالد اقبال تے امان اللہ ارشد وغیرہ شامل ہن۔

علی حیدر ملتانی بارے ایہہ مضمون لکھݨ دی اصل وجہ سرائیکی دانشوریں تے نقادیں کوں شاعری دے زریں دور آلے پاسے توجہ ڈیواوݨ ہے جیڑھا جو اجھوتئیں تحقیق دی تس داشکار ہے۔ اُتے ڈتے گئے چھوٹے جئے تاریخی جائزے کنوں دی نشابر تھیندے جو ایں دور وچ کیڈے وڈے وڈے شاعر موجود ہن جنہاں سرائیکی شاعری کوں نہ چھڑا بام عروج تئیں پُچائے بلکہ آوݨ آلی نسلاں کیتے ہک ایجھا پکا ٹھکا ٹھل بدھیجے جو اَج اَساں اپݨی جدید شاعری کوں دنیادی کہیں وی زبان دی شاعری دے مقابلے وچ رکھ سگدے ہیں۔

خوش قسمتی نال اَساں اپݨی شعری تاریخ وچوں فنی فکری اَتے تحقیقی تاثر تاں ضرور گھدے جیڑھا بیشتر لا شعوری تے کجھ شاعریں وچ شعوری وی ہے۔ پر اساں او بد قسمت قوم ہیں جئیں اپݨی شعری تاریخ بارے تحقیقی رویہ نئیں اپنایا۔ ڈھیر سارے سرکاری تے غیر سرکاری ادارے سرائیکی زبان وادب دی پٹ پھرول وچ لگے ہوئے ہن۔ پر اجݨ توڑیں انہاں دا وی تحقیقی حوالے نال کوئی خاطر خواہ کم سامݨے نئیں آیا۔ صرف خواجہ فرید تے کجھ قدرے کم تھیندا نظر آندے۔ پر اووی انہاں دے ذاتی فن وفکر دے حوالے نال ہے۔ تقابلی حوالے نال ایں پاسے وی توجہ نئیں ڈتی گئی۔

اومہان تے عہد ساز شاعر جنہاں کوں پرکھ کراہیں خواجہ فرید ایڈے وڈے صوفی شاعر بݨے اُنہاں دی شخصیت تے فن وفکر بارے کوئی تحقیقی کم سامݨے نئیں آیا۔ لوڑ ایں گالھ دی ہے جو سرائیکی دانشور، نقاد تے محقق اپݨے اسلاف بارے تحقیقی رویہ اختیار کرݨ اَتے سرائیکی شاعری دے پہلے تے ڈوجھے دور اَتے انہاں دے شاعریں بارے پرکھ پڑچول کرن کیوں جو انہاں ادواریں دے اثرات نہ چھڑا خواجہ فرید دے دور تے ہن بلکہ اجو کی شاعری تے وی انہاں دے اثرات ڈٹھے ونج سگیندن۔ ایہہ قبل خواجہ فرید تے تحقیق کرݨ کیتے وی بہوں ضروری ہے کیوں جو تفہیم فرید کیتے تفہیم بابا فرید، سلطان باہو، چراغ اعوان، علی حیدر ملتانی، لطف علی بہاول پوری، عبدالحکیم اُچوی اَتے سچل سرمست لازمی ہے۔ خواجہ فرید دی شاعری کوں اَساں جیڑھے ویلے انہاں کلاسیکل اَتے جدید شعراء دے تناظر تے تقابل وچ ڈیکھدے ہیں تاں انہاں دی ہک انوکھڑی تے نویکلی حیثیت سامݨے آندی ہے۔ او خواجہ فرید دی کلاسیکل شاعری تے اجو کی شاعری دے درمیان ہک واحد پل دی حیثیت ہے ایں پل دی حیثیت اُوں ویلے تئیں نشابر نئیں تھی سگدی جڈاں

تئیں اروار تے پار دی مقامی اہمیت تے اُوندے گانڈھے سانگے دی لوڑ کوں واضح نہ کیتا ویجے۔

سرائیکی شعری تاریخ کوں جیکرا ہیں اُساں ہک وݨ نال تشبیہہ ڈیووں تاں اُوندا پہلا دور ایندیاں پاڑاں ہن۔ ڈوجھا دور ایندا مُنڈھ ہے۔ تریجھا دور ایندا جھاڑ ہے۔ چوتھا دور ایندے پھل ہن تے پنجواں تے اخو کا دور ایندے پھل ہن جنہاں کوں اُساں مزے مزے نال کھاندے تاں ہیٹھوں پر وݨ دی ڈیکھ بھال تے سُنجاݨ کنوں بے پرواہ ہیں۔ ہر وݨ اپݨے مُنڈھ کنوں سُنجا تا ویندے تے سرائیکی شعری وݨ دا مُنڈھ ڈوجھا دور ہے۔ جیکرا ہیں اُساں اپݨے شعری وݨ دی شناخت چاہندے ہیں تاں ساکوں ایندے مُنڈھ یعنی ڈوجھے دور تے تحقیق کرݨی پوسی تے جیکرا ہیں ایندی مضبوطی چاہندے ہیں تاں اساکوں ایندیاں پاڑاں یعنی پہلے دور تے محنت کرݨی پوسی۔ جے اُساں ایندی چھاں ماݨ چاہندوں تاں ساکوں ایندے تریجھے دور تے کم کرݨا پوسی تے جیکرا ہیں ایں وݨ دا مٹھا پھل (پنجواں دور) کھاوݨ چاہندوں تاں ساکوں اپݨے پھلاں (چوتھے دور) دی حفاظت کرݨ ضروری ہے۔ ایہہ ہُݨ سرائیکی دانشوریں، نقادیں تے محققین دا کم ہے جو اوفرداًافرداًاوݨ دے کیڑھے حصے دی حفاظت تے ڈیکھ بھال کریندن اتے حکومت کوں وکھو وکھ کلاسیکل شاعراں کیتے ریسرچ چیئرز اُتے ریسرچ سنٹرز منظور کرواوݨ کیتے تݨ مارݨ تاں جو انہاں شاعراں دیاں شخصیتاں تے فن وفکر نشابر تھی سگسن۔ علی حیدر بارے ایہہ مضمون اپݨے کلاسیک دے گول دی ہک کڑی ہے جیڑھی اُساں سرائیکی شاعری دی اُتے ڈِتی گئی تاریخی زنجیر وچوں لبھیسوں۔

علی حیدر ملتانی سرائیکی شاعری دے زریں دور دے ہک مہان تے اگواݨ شاعر ہن۔ انہاں نال وی اوہا ہتھ تھیا ہے جیڑھا ڈوجھے کلاسیکل شاعراں نال تھئے۔ بھل انہاں نال تاں بنہاں کنوں وی ڈھیر ہتھ تھی گئے کیوں جو ایہہ اپݨے دور دے سبھ کنوں ودھ وسیبی، سیاسی، سماجی، اقتصادی اُتے جغرافیائی شعور رکھݨ آلے صوفی شاعر ہن ایجھا وسیع شعور سرائیکی تاں سرائیکی برصغیر وچ بولݨ آلیاں بنہاں زباناں دے وی کہیں شاعر کوں نصیب نئیں تھیا۔ پر نہ تاں انہاں دے کلام تے شخصی حقائق کوں ٹھیک طرحاں محفوظ کیتا گئے اُتے نہ ای انہاں دی شاعری تے تحقیقی کم کیتا گئے۔

علی حیدر ملتانی چونترہ قاضیاں والا ملتان وچ پیدا تھئے (اَجکل ایہہ قصبہ ضلع فیصل آباد وچ شامل ہے۔) آپ دی ولادت دا سن یکم شعبان 1100ھ بمطابق 10 مئی 1690ء ہے۔ آپ دے والد داناں قاضی محمد امین ہا۔ ذات سید گیلانی ہئی۔ علم وحکمت آپ دا خاندانی ترکہ ہئی۔ آپ دے والد صاحب قاضی ہن تے آپ وی قاضی دے عہدے تے فائز رہے۔ آپ مُنڈھلی تعلیم شیخ نور محمد کنوں گھدی۔ زمانی دستور دے مطابق آپ عربی تے فارسی دے وی عالم ہن۔ وکھو وکھ سرائیکی ادبی تاریخیں وچ آپ دا تذکرہ ایں ملدے۔

ڈاکٹر مہر عبدالحق اپݨے پی ایچ ڈی دے مقالے ''ملتانی زبان اور اس کا اُردو سے تعلق'' وچ جیڑھا انہاں دا

ناں اُتے نمونہ کلام دے طور تے ترائے بند پیش کیتے ہن۔ میر حسان الحیدری ''تاریخ ادبیات مسلمانانِ پاکستان و ہند'' دی چوڈویں جلد دے حصہ ''سرائیکی ادب'' وچ آپ دا سن پیدائش 1118ھ بمطابق 1706ء تے جاہ پیدائش ہمجانہ ضلع ملتان لکھی ہے۔ انہاں دے مطابق علی حیدر، سلطان باہو دے بعد ڈوجھے شاعر ہن جنہاں کوں پنجاب توں علاوہ سندھ اُتے ڈوجھے سرائیکی علاقیاں وچ مقبولیت حاصل تھئی۔ میر صاحب، علی حیدر دے کلام دی طباعت دے بارے ڈسیندن جو انہاں دا کلام سبھ کنوں پہلے 1307ھ بمطابق 1889ء وچ ''مجموعہ سی حرفیاں مع ہیر'' دے ناں نال مطبع مصطفائی لہور توں چھپیا۔ ایندے بعد ''مجموعہ مکمل ابیات علی حیدر'' دے ناں نال 1325ھ بمطابق 1907ء وچ شائع تھیا۔ انہاں مجموعاں وچ چھی سی حرفیاں، گھٹ ودھ 273 ڈوہڑے، ہک مولود اُتے ہک قصہ ہیر رانجھا سی حرفی دے انداز وچ ملدے۔ نمونہ کلام دے طور تے منیر صاحب ''ن'' تے ''خ'' دے بند پیش کیتے ہن۔ (ص۔284)

کیفی جامپوری اپنی کتاب ''سرائیکی شاعری'' مطبوعہ 1969ء وچ انہاں دے حالات زندگی ذرا زیادہ تفصیل نال بیان کیتے ہن تے انہاں دا سن پیدائش 1101ھ ڈسائے جیڑھا مہر صاحب نال میل نئیں کھاندا۔ انہاں علی حیدر دا سن وفات 1191ھ ڈسائے۔ کیفی صاحب ''کلیات علی حیدر'' دا ذکر کیتے جینکوں ڈاکٹر فقیر محمد مرتب کیتے تے ہوں سارے شعراں کوں پنجابی بنا کراہیں پیش کرن دی کوشش بارے ڈسائے تے مثالاں وی ڈتیاں ہن۔ انہاں احمد ندیم قاسمی دی ہک کوٹیشن وی پیش کیتی ہے۔

''علی حیدر ملتانی دے کلام وچ فلسفہ تے تصوف دے علاوہ ہک رقصاں جئی مہر ہے جیڑھی جو اُردو وچ میر، غالب تے اقبال کوں نصیب تھئی۔'' نمونہ کلام دے طور تے ہوں سارے شعر تے بند پیش کیتے ہن۔ (ص۔243)

ڈاکٹر نصر اللہ خان ناصر اپنے پی ایچ ڈی دے مقالے ''سرائیکی شاعری دا ارتقاء'' (غیر مطبوعہ) وچ علی حیدر دی ولادت تے وفات دا ذکر ''لعل ہیرے'' از غلام رسول حسرت دے حوالے نال کیتے۔ ایہہ ساگی تاریخاں ہن جیڑھی کیفی جامپوری ڈتیاں ہن جنہاں دا میر صاحب دیاں تاریخیں نال اختلاف ہے۔ ناصر صاحب علی حیدر دے کلام بارے چنگاں تعارف پیش کیتے۔ انہاں دے دور دے سیاسی حالات پیش کرتے انہاں دے کلام وچ سیاسی اثرات کوں وی پیش کیتے اتے ایہہ وی ڈسائے جو انہاں دے کلام وچ وسیبی ورتاوے، تصوف، عشق حقیقی تے عشق رسولؐ وغیرہ شامل ہن۔ ہر ہک موضوع کیتے انہاں کلام وچوں شعری مثالاں وی پیش کیتیاں ہن۔ (ص۔375)

علی حیدر دے سیاسی شعور بارے گالھ کرن کنوں پہلے انہاں دے دور دی سیاسی حیاتی وی اُڈیل ڈیکھدے ہیں۔ علی حیدر دا زمانہ ہوں سیاسی بھن تروڑ دا ہا۔ مغلیہ خاندان روبہ زوال ہئی۔ سکھ سردار گنڈا سنگھ ملتان اُتے قابض ہئی

جیڑھا ہوں ظالم تے مسلمانیں دے سخت خلاف ہئی۔ سکھاں تے مرہٹاں زور پکڑیا ہویا ہئی۔ نادرشاہ بار بار حملہ آور تھیندا پیا ہئی۔ داراشکوہ تے اورنگ زیب کوں شروع تھیوݨ آلا صوفی تے حکمران ملاں ازم دا جھیڑا اپݨے عروج تے پُج چکیا ہئی۔ حضرت شاہ ولی اللہ دی مرکزی حیثیت سامݨے آچکی ہئی تے اُوایں جھیڑے کوں سکھاں تے مرہٹاں دے خلاف جہاد کرݨ دی دعوت ڈِتی جئیں کارݨ پانی پت دیاں جنگاں وقوع پذیر تھیاں۔ انہاں حالات وچ علی حیدر دا قوم پرستانہ رویہ تے سیاسی، جغرافیائی اَتے اقتصادی سُجاکی دا شدید اظہار نہ چھڑا انہاں کوں اپݨے عہد دے ٻنہاں شاعراں کنوں منفرد تے اُچیرا کریندے بلکہ اُوں کنوں بعد وچ آوݨ آلے شاعراں وچ وی ایہہ بے دھڑک تے حکمرانیں دے خلاف تبرئی کرݨ نظر نئیں آندا۔ ہک مثال خواجہ فرید دی پیش ہے۔

خواجہ سئیں دے دور وچ انگریزاں دا ہندوستان تے قبضہ ہا اَتے ریاست بہاول پور دی انہاں دا اثر و رسوخ ہوں ڈھیر ہئی جئیں کارݨ اُنہاں نواب صادق محمد خان کوں ''پٹ انگریزی تھانے'' دا مشورہ ڈِتے۔ پر ایہہ مشورہ ڈیوݨ کنوں پہلے انہاں نواب صاحب کوں وَل دُعا ڈِتی ہے اَتے انہاں کوں ایڈی تکھی گالھ آکھݨ کنوں پہلے ہک سازگار ماحول بݨائے تے محتاط رویہ اختیار کیتے۔ حالانکہ نواب صاحب انہاں دے مرید وی ہن۔ ایں کافی دا ہک بند ڈیکھو۔

صبح صادق صاحبی مانݨے — پا سہرے گانے گاہݨے
سبھوں پھلوں سیجھ سُہا توں — بخت تے تخت کوں جوڑ چھکا توں
اپݨے ملک کوں آپ وَسا توں — پٹ انگریزی تھانے

ایں کافی دا سارا ڈھنگ قصیدے آلا ہے جڈاں جو تصوف دی پوری روایت وچ کہیں وی صوفی شاعر کہیں حکمران دا قصیدہ نئیں لکھیا۔ خواجہ فرید سئیں دا ہک چھوٹی جیہیں ریاست دے مرید حکمران کوں سیاسی شعور ڈیواوݨ کیتے محتاط لب ولہجہ ڈِٹھے تے ہݨ علی حیدر ملتانی دا سیاسی شعور تے لب ولہجہ ڈیکھو جیڑھا وستی چونترہ قاضیاں وچ ٻیٹھے تے اُوندا سیاسی شعوری کھنڈار پورا ہندوستان ہے تے اُو ہندوستان دے حکمراناں، راجیاں، مہاراجیاں تے حکومت دی ٻانہہ ٻیلی وڈی وڈی قوماں کیتے کیڈا اَکر اڑا تے تکھا لب ولہجہ ورتیندے اَتے انہاں کوں سیاسی شعور تے شرم ڈیواوݨ سانگے منڈیاں نال پٹے ویندے۔

ب: بھی زہر نہیں جو کھا مرݨ کجھ شرم نہ ہندوستانیاں نوں
کیا حیا انہاں راجیاں کوں کجھ لج نئیں تورانیاں نوں
بھیڑے بھر بھر ڈیوݨ خزانے فارسیاں کوں خراسانیاں نوں
وچ چھوݨیاں دے نک بُڈ ونجے لہو نہ ودھیا پانیاں نوں

ہکے تاں کھا کٹاری مر ونجے سکھو نہ مار ایرانیاں نوں
ڈاڑھیاں چا مُنایاں اکھیوں کشف اے انہاں زنانیاں نوں
اُنہاں تو پچھیاں زنبور چھیاں نوں انہاں برقند ازاں بانیاں نوں
انہاں بانکیاں ٹیڑھیاں ڈنگیاں نوں انہاں ترکاں آکڑ خانیاں نوں
انہاں نوک بنداں دکھنی جامے بانکے تے پوش کمانیاں نوں
انہاں پلٹھی بازاں بزاریاں نوں انہاں خیل قداں افغانیاں نوں
انہاں تیتی کشتی گیراں نوں انہاں تیر انداز کمانیاں نوں
حیدر آکھ توں انہاں ہیجڑیاں نوں انہاں خصیاں نامردانیاں نوں

ایہا ای ئیں اپنے کلام وچ بنہاں وی بہوں جیہیں تے انہاں علامتی، استعاراتی اتے تشبیہاتی فنی خوبیاں ورت تے اپنی سیاسی فکر کوں نشابر کیتے انہاں کیتے سکھ، مرہٹے تے پروبھرے مسلمان حملہ آور ہک برابر ہن جیڑھے ہندوستان دی عوام کوں کوہندے کھڑے ہن۔ ملتانی تھی کراہیں وی دلی انہاں دے نیڑے اتنا ای وڈا اتے جذباتی تناظر رکھیندے جیڑا جو میر تقی میر دے کول ہئی ایہہ انہاں دے وسیع سیاسی شعور دی اہم مثال ہے۔

دلی جو ایک شہر تھا عالم میں انتخاب
ہم رہنے والے ہیں اسی اُجڑے دیار کے

علی حیدر دی دلی نال شدید جذباتی وابستگی ڈیکھو۔ نادر شاہ دے ہندوستان تے حملے کوں وی انہاں ظلم تے جبر آکھے۔ دلی دے اُجڑن تے ظالم نادر شاہ دے حملیاں دا بیان علامتی فنی فکری خوبیاں نال سنگری پنگری ایہہ حرفی ڈیکھو:

ت: تلوار نگاہ نیناں دی پلکاں بیر خدنگ دے نی
مورچے اُنھن پیٹیاں دے تے غمزے تیر تفنگ دے نی
ایہہ ایرانی نادر ظالم کوہنوں مول نہ سنگدے نی
میڈے دل دی لٹی حیدر ہور کیہہ ساتھوں منگدے نی

علی حیدر دے سیاسی شعور بارے کم کرن دی اشد لوڑ اے کیوں جو ایہہ جیہاں سیاسی شعور، قوم پرستی تے حب الوطنی دا جوش و جذبہ ہندوستان دے ہئے کہیں شاعر وچ نظر نئیں آندا۔ علی حیدر تے ایں حوالے نال تحقیق نہ تھیڑا ساکوں اُوں عہد دے دکھو دکھ سیاسی حالات دی چاݨ کاری ڈیسی بھل علی حیدر کوں اساڈے اجو کے دور دے سیاسی،

سماجی اُتے اقتصادی حوالے نال وی ہک وڈا اتے اگوان شاعر بݨا ݙیسی تے وسیب کوں درپیش مسائل دے حل کیتے ہک مخفی طاقت وی ݙیسی۔

علی حیدر دی ہِک وݙی فکری خوبی انہاں دا وسیبی شاعر ہووݨ ہے۔ انہاں دی شاعری وچ اٹھارہویں صدی دے وسیبی منظرنامے، وسیب دیاں رسماں ریتاں، تہذیب وثقافت اتھوں تئیں جو وسیبی شئیں دے الا، انہاں دے سوہݨپ اُتے ورتاوے دیاں ٻہوں سوہݨیاں مثالاں مِلدیاں ہِن۔ علی حیدر اپݨے موضوعات دے فکری نظام دی اُساری وسیبی اریاں تے کیتی ہے تے اُوندے رنگ روغن وی وسیبی ہِن۔ جینویں وارث شاہ دی مثنوی ''ہیر رانجھا'' پنجاب دا انسائیکلو پیڈیا ہے۔ اینویں ای علی حیدر ملتانی دی شاعری سرائیکی تہذیب وثقافت دا انسائیکلو پیڈیا جاپدے۔ میڈیا تے مشینی دور وسیب دی حالت وگاڑتے رکھ ݙتی ہے۔ جیکراہیں وسیب کوں اپݨی اصل چس رس تے شکل وصورت وچ ݙیکھݨے تاں علی حیدر دی شاعری ساکوں اٹھارویں صدی دے متحرک منظرنامے وچ گھن ویندی ہے تے ایں جاپدے جینویں ساݙے سامݨے وسیب دے تاریخی جغرافیے دی فلم چل پئی ہووے تے اُساں اونکوں ݙیہدے، سُݨدے تے چساں چیندے بیٹھے ہووں۔ خصوصاً ہیر رانجھا دی تلمیحات تے ریختی ݙھنگ کوں جیڑے سوہݨے تے چسولے طریقے نال علی حیدر بیان کیتے اُوندے اثرات نہ چھڑا انہاں دے ہم عصر شاعراں بلکہ بعد وچ آوݨ آلے شاعراں تے خصوصاً خواجہ فرید سئیں دی قبول کیتن۔ وارث شاہ (1722ء تا 1798ء) جئیں مثنوی ''ہیر'' لکھ کراہیں رانجھے کنوں اوندی ہیر کھس گھدی ہئی۔ آپ دا ہم عصر تے شعری مقلد ہے۔ علی حیدر دی ایہہ حرفی پڑھو تے وارث شاہ دے کلام دی چس چاوٗ۔

ل: لگیاں اکھیاں رہݨ ناہیں کسے شہر محبوب دے وسیے جی
او جگہ کیڑھی جتھے عشق ناہیں دنیا چھوڑ کنتے دل لسیے جی
پکّی یار دے نال نہ نیوں لائیے ہوچھے یار دے نال نہ ہسیے جی
دل وچ کھوٹ رہے موںہوں ہس بولے کچے یارنوں بھیت نہ دسیے جی
علی حیدر میاں دل ہک ہووے بھانویں سوکوہاں اُتے وسیے جی

وسیبی شعور دے حوالے نال علی حیدر دی ہم اہم خوبی ایہہ وی ہے جو انہاں بعض شاعراں طرحاں اپݨے وسیبی شعور کوں سرائیکی وسیب دے کہیں ہک تل، روہ، روہی، تھل، دامان، بیٹ، ہتھاڑ، اَکاڑ، راوا اتے پار وغیرہ تئیں ای محدود نئیں کرݙتا بھل پورے سرائیکی وسیب دا منظرنامہ تے اجتماعی رجحانات کوں اپݨی شاعری دا موضوع بݨائے۔ بقول دلشاد کلانچوی ''علی حیدر ملتانی دی شاعری وچ وسیبی شعور اتنا گوڑھا ہے جو او وسیبی شاعر ݙھیر تے صوفی شاعر گھٹ نظردن''۔

عشق حقیقی تے عشق مجازی دا وسیبی تناظر وچ اظہار علی حیدر کوں ٻہوں شدید تے انوکھڑا ہے۔ شاہ حسین

ایندے اظہار کیتے ریختی ڈھنگ (تریمتیں کلوں عشق دا اظہار) اپنایا تے علی حیدر ایں اسلوب وچ متحرک وسیبی منظر نامہ تے حسن کوں فنی فکری خوبی طور تے شامل کر تے اینکوں ہک تحریک بنا ڈ تا۔ ایہہ تحریک اتنی شدید ہئی جو انہاں دے ہم عصر تے بعد وچ آون آلے شاعر شعوری تے لاشعوری طور تے ایندا حصہ بندے گئے۔ سچل سرمست، لطف علی بہاول پوری، عبدالحکیم اُچوی، حافظ جمال اللہ ملتانی، خواجہ غلام فرید، محمد بخش نوروز، خرم بہاول پوری اتے صالح محمد صالح وغیرہ جہیں وڈے شاعر شعوری طور تے ایں تحریک دا حصہ بنے۔ علی حیدر دی شاعری وچ عشق کوں وسیبی حسن راہیں بیان کرن دی ہک جھال ڈیکھو:

ع: عشق شراب دی چڑھی مستی کھیڈاں بھلدیاں بھلدیاں بھُل گیاں
مینڈھی گندھی ہئی عطر پھلیل والی زُلفاں کھلدیاں کھُلدیاں کھُل گیاں
سُرمہ پایا ہئی یار دے ڈیکھنے کوں ہنجوں ڈُھلدیاں ڈُھلدیاں ڈُھل گیاں
علی حیدر یار پیارے باجھوں ہڈیاں رُلدیاں رُلدیاں رُل گیاں

سا ای خیال خواجہ فرید دی کافی ''مسا ک ملیندی دا گذر گیا ڈینہہ سارا'' وچ ڈ ٹھاونج سگیندے۔ تصوف وچ علی حیدر وحدالوجود مسلک دے قائل ہن۔ حالانکہ اُوں ویلے حضرت مجدد الف ثانی وحدالشہود دا پرچار وی کر ڈ تا ہئی۔ آپ ابن العربی دے مقلد تے منصور بن حلاج اُتے بایزید بسطامی کنوں متاثر ہن۔ ایں بارے انہاں دے کئی مصرعے وی نظر دن۔ خواجہ فرید دی شاعری وچ وی سا ای شخصیات کوں امام تسلیم کیتا گیا ہے تے تصوف دے سا ای مسائل کوں زیر بحث گھن آیا گیا ہے۔ علی حیدر دی صوفیانہ شاعری پڑھ کراہیں ساکوں ایں چا پدے جینویں او سلوک دے با قاعدہ سالک ہن۔ او سلوک دیاں وارداتاں تے تصوف دے مسائل اُتے شریعت دی پابندی کوں بہوں سوہنے ڈھنگ نال پیش کریندے ہن۔ خواجہ فرید اُتے علی حیدر دے بے شمار فنی فکری اثرات ہن۔ شعری تصوف وچ وی او علی حیدر دے مقلد نظر دن۔ کجھ مثالاں ڈیکھو تے رنگ سُنجانݨ دی کوشش کرو:

ایہہ ڈوہڑے ڈیکھ کے بھل نیں ایہہ قاصد دلبر جانی دے نیں
ایہہ شارح قول انا الحق دے اُتے معنیٰ بھی اعظم شانی دے نیں

یا خواجہ فرید دی کافی ''میڈا عشق وی توں ایمان وی توں'' کوں ذہن وچ رکھیندے ہوئے علی حیدر دی ایہہ حرفی ڈیکھو:

د: دین ایمان توں سمجھ آپے میرا دین وی توں ایمان وی توں
سکا سوہرا خویش قبیلہ ساک وی توں تے سئیں وی توں
تیری کھڑکھڑ نوبت کھاڑ کریندی جھنڈا وی توں نشان وی توں

تیرے لعل لباں تے مٹھڑا ہا ساشیریں وی توں تے پان وی توں

علی حیدر یار وجاون والا تال وی توں تے تان وی توں

ہر دور دا کوئی نہ کوئی وڈا اتے اگوان شاعر ہوندے جیندے اثرات اوندے ہم عصراں تے گھاٹے ہوندن تے اُو دور ہوں وڈے شاعر دے ناں نال منسوب تھیندے۔ سرائیکی شاعری دے پہلے دور دا اگوان شاعر بابا فرید ہے۔ ڈوجھے دور دا اگوان تے نمائندہ شاعر علی حیدر ملتانی بݨدے جیندے اثرات نہ صرف اوندے اپݨے عہد تے ہوں گھاٹے ہن بلکہ اوں کنوں بعد آلے ادواریں وچ وی ڈٹھے ونج سگیندن۔ ترتیجھے دور دا شاعر خواجہ فرید، چوتھے دا خرم بہاول پوری اَتے پنجویں تے اَجو کے دور دے شاعر دا فیصلہ تاریخ کریسی۔

علی حیدر ہک چنگے تے سُچا ک شاعر طرحاں اپݨے بزرگ شاعراں کنوں اثر ضرور گھدے۔ پر اُنہاں دا اسلوب اپݨے بزرگاں تے ہم عصر شاعراں کنوں ہوں انوکھڑا تے وکھرا ہے۔ انہاں کنوں پہلے دوہے وچ بابا فرید، ابیات وچ سلطان باہو تے کافی وچ شاہ حسین ہوں اُچے پدھر تے پُجے کھڑے ہن پر علی حیدر انہاں دی پیڑی نہیں کیتی بلکہ انہاں اپݨی شاعری کوں سی حرفی راہیں دوہے بیت تے کافی دا ہوں سوہݨا سنگم بݨا ڈتا ہے۔ موضوعات دے حوالے نال انہاں اپݨے بزرگاں کنوں تاثر ضرور گھدے اَتے انہاں دی فکر کوں ڈھیر سوہݨا تے اگونہاں کیتے۔ ہک عہد ساز شاعر کلی طور اپݨے ہم عصراں کوں وی متاثر کیتے تے آوݨ آلے دور دے شاعراں تے وی ‌ݙوڑھے اثرات چھوڑن۔

اتھاں اَساں بابا فرید، سلطان باہو تے شاہ حسین دی علی حیدر نال نکڑی جیہیں تقابلی اُڈیل پیش کریندے پئے ہیں جیندے نال سابقہ وڈے شاعراں دے علی حیدر تے اثرات نشابر تھیسن تے ایہہ وی پتہ لگسی جو علی حیدر انہاں بزرگ شاعراں دی فکر کوں کینویں اگونہاں کیتے۔

بابا فرید دے اشلوک اخلاقی درس دا بہوں وڈا سرچشمہ ہن۔ نماز دی تلقین، قبر تے آخرت دا خوف، قناعت پسندی، دنیا دی بے ثباتی، سادگی اَتے نیک کم کرݨ دی تلقین وغیرہ انہاں دے اہم موضوعات ہن۔ بابا فرید ایں جہان دی بے ثباتی، عارضی پن تے کوڑا ہووݨ کوں ایں بیان کریندے ہن۔

فریدا کوٹھے منڈپ ماڑیاں اُسریندے بھی گئے

کوڑا سودا کر کے گوریں آ ای پئے

علی حیدر ملتانی دی شاعری اخلاقی درس دے حوالے نال ساگی موضوعات نال بھری پئی ہے۔ دنیا دی بے ثباتی کوں انہاں اپݨے خاص تے نویکلے وکھی ڈھنگ نال کینویں بیان کرتے بابا فرید دے درس تے فکر

کوں اگوں تے ٹور یے۔

کوڑے جوڑے کوڑے ہیڑے کوڑے ہار سنگھار
کوڑے کوٹھے کوڑے منڈپ کوڑا ایہہ سنسار
حیدر آکھے سبھ کجھ کوڑا سچا ہک کرتار
ڈوجھا نبی محمدؐ سچا سچے اُوندے یار

علی حیدر، بابا فرید دے بہوں معترف ہن۔ اُو بابا سئیں کوں اپنا امام سمجھدے تے انہاں کنوں فیضان گھنن دی سک وی رکھیندن۔ ہک پوری حرفی بابا فرید نال عقیدت تے محبت دے اظہار سانگے لکھی ہے:

ہک تل لعل لباں دا مٹھا نوں لکھ شکر گنج دا ای
گالھ وی شکر، گل وی شکر تل ڈکھ شکر گنج دا ای
پاک پتن دا گرو کینجھا مٹھا برحق شکر گنج دا ای
کڈی آکھ ڈے مٹھا دلبر حیدر لے چکھ شکر گنج دا ای

اینویں ای جیکر اہیں سلطان باہو تے علی حیدر دا تقابلی جائزہ گھدا ونجے تاں انہاں دے کلام تے سلطان باہو دے بہوں اثرات نظردن۔ سلطان باہو دے وڈے موضوعات عشق تے مرشد دا مقام ہن۔ انہاں سلوک دی آبیاری انہاں ڈو موضوعات نال کرتے تصوف کوں ہک بہوں وڈی شعری تحریک دے طور تے پیش کر ڈتا ہے۔ سلطان باہو دی شاعری وچ عشق کوں ہک اعلیٰ تے ارفع پدھر حاصل ہے۔ کوئی شئے اتھوں تئیں جو فرشتے غوث، قطب تے عالم وی عاشق تئیں نئیں اپڑ سگدے۔ عالم تے عاشق دا مقابلہ ایں پیش کریندن:

پڑھ پڑھ علم ہزار کتاباں عالم موئے بھارے ہو
حرف ہک عشق دا پڑھ نہ جانن بھلّے پھرن وچارے ہو
لکھ نگاہ جے عالم ڈیکھے کسے نہ کندھی چاڑھے ہو
ہک نگاہ جے عاشق ڈیکھے لکھ ہزاراں تارے ہو

علی حیدر علم تے عشق دے ایں ابدی جھیڑے دا تقابلی جائزے کوں کتنے سوہنے رنگ ڈھنگ نال بیان کیتے جیندے وچ نہ صرف عشق دی فوقیت بیان کیتی گئی ہے۔ بھل اوندیاں چسولی واردات کوں وی پیش کیتا گیا ہے۔

ع: علم دا پڑھنا نیک بہوں پر عشقے دی بات انوکھڑی ہے
چن تے سورج دی روشنی بہوں پر یار دی جھات انوکھڑی ہے

شب قدر دی رات بھی چنگی پر وصل دی رات انوکھڑی ہے
مشکل گھاتاں سبھے او حیدر پر برہوں دی گھات انوکھڑی ہے

کافی دے امام شاہ حسین، علی حیدر دے وی شعری امام ہن۔علی حیدر دی شاعری وچ ریختی ڈھنگ تے ہیر رانجھے دیاں تلمیحات انہاں دی وجہ کارن آئے۔شاہ حسین دی شاعری دے نشابر کہ عشق، برہا، نمانڑاں، اپنی ذات دی نفی تے ذات حق دا اثبات تے تلمیحات ہیر رانجھا ہے۔علی حیدر، بابا فرید تے سلطان باہو کنوں فکری اثرات قبول کیتے ہن پر جتنے او شاہ حسین کنوں متاثر ہن۔کہیں بئے شاعر کنوں کینی۔شاہ حسین تے علی حیدر ملتانی دے شخص تے فنی فکری تقابلی جائزہ ہک انج مضمون دا متقاضی ہے جیڑھا کہیں بئے ویلے پیش کیتا ویسی۔علی حیدر وی شاہ حسین کلی ہک زبردست مزاحمتی تے ملامتی شاعر ہن۔انہاں ہر ہک شاعر دا ہک ہک بند تقابلی مناسبت دے طور تے پیش کیتا ویندا پئے جیندے نال ڈوہیں دی فکری سانجھ نشابر تھیسی:

مندی ہاں یا چنگی ہاں میں صاحب تیڈی بندی ہاں
گا لہا لوک جانڑ دیوانی میں رنگ سیاں دے رنگی ہاں
ساجن میری اکھیں وسدا میں گلیاں پھراں لسنکی ہاں
کہے حسین فقیر نمانڑاں ور نال چنگے دے منگی ہاں

علی حیدر ایں موضوع کوں کیڈے سوہنڑے ڈھنگ نال نبھائے تے اُوندی فکر کوں اگونہاں کیتے۔ایں حرفی وچ شاہ حسین کلی اپنی ذات دی نفی تے ذات حق دا اثبات دی نظری تے وسیبی چس رس وی:

م: میں تاں کجھ نہیں منگاں کیونکر وے اِیہو منگ بھی تیتھوں منگنی آں
او ہلے منہگدی منگاں منگناں میں اپاں مانگناں تیتھوں سنگنی آں
میں جیسی ہاں تیسی ہاں تیڈی ہاں منگتی بودلی بھانویں ملنگنی ہاں
حیدر میں بنڑ جوگنی ہوساں گیری جامے رنگنی ہاں

سرائیکی شعری تاریخ وچ علی حیدر دی حیثیت ہک بہوں وڈے ڈیم دی بندی ہے۔جیندی قدرتی جھیل وچ پہلے دور دے ترائے چار دریاواں دا پانی آتے جمع تھیندے تے ول اُوندے بعد ڈیم اپنے ہم عصر تے بعد وچ آونڑ آلے بے شمار شاعراں دے فنی دریاواں تے نہراں وچ اپنا فکری پانی مہیا کریندے تے ہر شاعر اپنی استطاعت تے گنجائش مطابق پانی حاصل کیتے۔جنہاں دی گنجائش دریاواں جتی ہئی انہاں ڈھیر فکری پانی گھدے تے جنہاں دی استطاعت نہراں جتی ہئی انہاں تھوڑا فکری پانی گھدے۔

علی حیدر ملتانی دے ترائے وڈے تے نمائندہ ہم عصر شاعراں دا ہِکا جیہا تقابلی جائزہ پیش خدمت ہے جئیں کنوں اندازہ تھی ویسی جو انہاں دے اپنے ہم عصر شاعراں تے کتنے اثرات ہن ۔ سبھ کنوں پہلی گالھ تاں ایہہ ہے جو ایں دور وچ علی حیدر ملتانی سی حرفی دے امام خیال کیتے ویندے ہن تے ہر ہِک شاعر ایں عہد وچ اپنا ناں کڈھن کیتے ڈُوجھیاں اصناف چھوڑ کیتی تے سی حرفی آلے پاسے شعور انہیں آئے ۔ جیکر ایں اُوایں کر گھندے تاں اپنی شناخت آپ ونجا باہندے ۔ جینویں لطف علی بہاول پوری چراغ اعوان تے عبدالحکیم اُچوی مثنوی لکھیاں ۔ سچل سرمست، حمل لغاری تے بیدل فقیر سندھی وغیرہ کافی وچ ناں کمایا ۔ صرف حافظ جمال اللہ ملتانی سی حرفیاں لکھیاں تے فنی فکری حوالے نال شعوراً علی حیدر دے رنگ وچ رنگے نظر دن ۔ اتھاں اساں لطف علی تے سچل سرمست اُتے حافظ جمال اللہ ملتانی دا علی حیدر نال تقابلی جائزہ بحیثیت ہم عصر شعراء دے پیش کریندے پئے ہیں جیندے ذریعے انہاں دا اپنے ہم عصر شاعراں تے رنگ نشابر تھیسی تے انہاں وچ علی حیدر دا مقام وی متعین تھیسی ۔

مولوی لطف علی بہاول پوری مثنوی سیفل نامہ (سیف الملوک 1195) وچ لکھ کراہیں شہرہ آفاق حیثیت حاصل کیتی ۔ حضرت خواجہ فرید انہاں کنوں بہوں متاثر ہن تے ابتدائی ایام وچ اُوڈوں ڈوں گھنٹے روزانہ لطف علی دی مثنوی یاد کریندے ہن ۔ آپ علی حیدر کنوں 41 سال چھوٹے ہن تے اپنی حیاتی دے تقریباً 45 سال علی حیدر دی حیاتی وچ گذاریے تے ایہہ وی شواہد ملدن جو انہاں علی حیدر دی شاگردی وی اختیار کیتی (پنجابی شاعراں دا تذکرہ از مولا بخش کشتہ) ۔ تڈہاں علی حیدر ملتان وچ رہائش پذیر ہن تے لطف علی وی اجھو بہاول پور تشریف نہ گھن گئے ہن ۔ آپ بالحاظ صنف مثنوی لکھ کراہیں بیان سانگے انوکھڑا ڈگ اپنایا پر فکری تے خصوصاً فنی حوالے نال علی حیدر کنوں وی متاثر تھئے ۔ صنعت مراعات النظیر ، صفت تضاد، صنعت لف ونشر، صنعت تجنیس، صنعت تکرار، صنعت تعلیل، ویبی حوالے، بیان حسن و عشق، بحر قافیہ پیائی علی حیدر ملتانی دا ای فیضان ہے جیڑھا لطف علی وی قبول کیتا ۔ لطف علی ویبی تے بیتیں دے حسن کوں کینویں بیان کریندے ہن ۔

کھوہ ڈِٹھے خوش روح تھیوے جتھ آون کر کر ٹولڑیاں میں گھولڑیاں
کئی وت بحریاں کئی وت بدلیاں کئی وت رنگ مہولڑیاں میں گھولڑیاں
کئی کوں ساویاں کئی کوں پیلیاں چھک پیاں گل چولڑیاں میں گھولڑیاں
ترٹے پکے بیر سوہنا دی وھون ڈولی پھند ھولڑیاں میں گھولڑیاں
بانہیں اُلارن جھانبے مارن چونڈ بھریندیاں جولڑیاں میں گھولڑیاں
لطف علی کوں خوش کریندیاں کر کر مٹھڑیاں بولڑیاں میں گھولڑیاں

ہُن علی حیدر کوں وسیبی حسن دی چس رس ڈیکھو تے ڈوہاں شاعراں دے متحرک منظر نامے کوں وی محسوس کرو:

خ: خوشی وسے اوہ دیس راوی جتھے وسدیاں کل کنواریاں نی
گھر گھن کے ڈھاکاں تے چاٹرن اوتاں ڈونیناں دیاں ماریاں نی
ونج ونج دے نینگرا چھیڑ ناہیں متاں آون اُساڈیاں واریاں نی
اُوڑک عشق کنوں علی حیدر کیہہ حاصل جنیں جیتیاں بازیاں ہاریاں نی

سچل سرمست، علی حیدر ملتانی کنوں تقریباً 15 سال چھوٹے ہن تے 38 سال اہاں علی حیدر دی حیاتی وچ گذاریے۔ ایہہ اُو زمانہ ہئی جڈاں علی حیدر دی شاعری دا ڈنکا پورے ہندوستان وچ وجدا پیا ہئی تے او ایہہ مصرعہ ''علی حیدر تیڈے شعر کوں ایہہ چونترہ دی آگرا ہے'' آکھ چکے ہن۔ سچل سرمست اپنے آپ کوں انوکھڑا رکھن سانگے کافی دی نویکلی صنف اپنائی۔ ایں عہد وچ او کافی دا سبھ کنوں وڈا شاعر ثابت تھئے۔ حالانکہ انہاں دے کلام وچ ڈوہڑے، سی حرفی، گھڑولی، قتل نامہ تے غزل وغیرہ وی شامل ہن۔ انہاں شعوراً علی حیدر دے فکری نظام کوں تاثر گھدے۔ ریختی ڈھنگ، سندھ وچ رہ کراہیں ہیر رانجھا دی تلمیحات، حسن و عشق دا تے وسیبی اسلوب علی حیدر نال میل کھاندن۔ حسن و عشق دے حوالے نال سچل دا ایہہ بند ڈیکھو جیندے وچ وسیبی ادا وی نظر دی ہے۔

ہک ڈیہاڑے مار گھتوسے یار سوہنے دے لٹکے
ساہ سریروں ہے کڈھ نیتا چٹ پٹ تنہاں دے چٹکے
کون ہووے جو فوج حسن کوں آ کے اگوں ہٹکے
سدھ انہاں کوں سچل اتھاں چشم جنہاں دی اَٹکے

صوفیانہ کلام وچ گو سچل سرمست، علی حیدر کنوں ڈھیر واردات قلبی دا بیان رکھیندن پر حسن و عشق دے بیان وچ او علی حیدر کوں نئیں پُج سگے کیوں جو علی حیدر دیاں سی حرفیاں وچ حسن و عشق دا بیان Two in One طرحاں شامل ہے۔ او جتھاں اپنے عشق تے محبوب دے حسن دی گالھ کریندے ہن، اتھاں او وسیبی تے سیاسی حالات کوں وی نئیں بھلدے۔ انہاں دے اشعار وچ حسن و عشق دا بیان اپنے عہد دے سیاسی حالات و واقعات دیاں تشبیہات تے استعاریاں وچ ملدے۔ محبوب دے نیناں کوں ظالم نادر شاہ نال تشبیہہ ڈے کراہیں ''میڈے دل دی دلی لٹی حیدر ہور کیہہ ساتھوں منگدے نی'' آلی حرفی وچ وی سا گی فکری نظام کھڑے۔ ہک ہئی حرفی ڈیکھو جیڑھی سچل سرمست دے

اُتلے ڈوہڑے نال ہو بہو میل کھاندی ہے:

س: سوہنیاں دی کائی چال سوہنی، کوئی سبھ چال مروڑ دے نیں
گھنڈ کریندے چھنڈ کریندے، چال چھناور چور دے نیں
پب چھکیندے پیر مریندے بندش وانگ لہور دے نیں
حیدر دل دلی لٹ لئی ہن نیت دینوں موڑ دے نیں

حافظ جمال اللہ ملتانی ،آپ کنوں 60 سال چھوٹے ہن تے تقریباً 25 سال آپ دی حیاتی وچ گذار یے۔اوشعوری طورتے آپ دے فنی تے فکری مقلدہن۔اصناف،موضوع تے علامتی نظام ساگی اپنایا جیرھا علی حیدر ملتانی دا ہئی جیندے نال انہاں کوں بہوں شہرت نصیب تھئی۔ڈوہائیں شاعراں دا فنی فکری ویورا پیش خدمت ہے۔حافظ جمال اللہ ملتانی فرمیندن:

الف اُٹھی دھی آہنت جاگ سویلے، سُن توں دھی سیانی
گھن چرخایا کتن کھوڑی بہوں ہے رات وِہانی
ایہو ویلا ہتھ نہ آسی تیڈے دھی ایانی
اُتھ جمال بُہا گن سُوہے جو شوہ دے من بھانی

جوانی وچ عبادت کرن دی تلقین کوں علی حیدرایں بھیندن جیندے کنوں جمال اللہ ملتانی متاثر تھئے۔

الف اُٹھ سوانی تے گھت مدھانی ویلا پچھلی رات دا ای
اُتوں ہوئی دھمی تے ڈہی نہ جمی رڑکنا بھی کسے گھات دا ای
جٹ نہ نٹھے تے ڈدھ نہ وُٹے ویلا وقت برات دا ای
جینویں ڈدھ تھئے ڈہی تے مکھن وے حیدر تیویں فرق نہ رب دی ذات دا ای

تربجھے دور دے اگوان شاعر خواجہ فرید ہن جنہاں اپنے سابقہ ادوار دے شاعراں کنوں بہوں زیادہ عری اثرات قبول کیتے تے اپنے نویکلے فنی فکری تجربات نال انہاں دی شاعری کوں اگونہاں کیتے۔علی حیدر ملتانی دے حوالے نال گالھ کروں تاں جینویں علی حیدر اپنے سابقہ شاعراں وچوں سبھ کنوں زیادہ علی حیدر کنوں متاثر نظر دن۔علی حیدر ملتانی تے شاہ حسین اُتے علی حیدر تے خواجہ فرید بارے تحقیق کرن دی لوڑ ہے کیوں جو تفہیم علی حیدر ملتانی کیتے تفہیم شاہ حسین اُتے تفہیم خواجہ فرید کیتے تفہیم علی حیدر ملتانی بہوں ضروری ہے۔خواجہ فرید اُتے علی حیدر دے اثرات بارے کجھ تقابلی اُڈیلاں اُتے ڈتیاں گیاں ہن۔اینویں ڈھگ ساریاں فنی فکری مثالاں پیش کیتیاں ونج سگدیاں ہن جیرھیاں

ہک انج مضمون کیتے چھوڑیندے پئے ہیں۔

خرم بہاول پوری چوتھے دور دا نمائندہ تے اگوان شاعر ہے۔ سرائیکی شاعری وچ جدیدیت ہیں دور کنوں مُنڈھ پکڑیندی ہے۔ خرم بہاول پوری جدید سرائیکی شاعری دا اگوان شاعر ہے۔ ایہو اُو شاعر ہے جئیں سرائیکی شاعری کوں خواجہ فرید دی ٹرانس وچوں باہر کڈھیے۔ شاعری دے روائتی تے تخیلاتی ڈھنگ کنوں جدیدیت تے حقیقت پسندی آلے پاسے ٹوریے۔ خرم کنوں پہلے شاعر اپنے کیتے صیغہ مؤنث تے محبوب کیتے صیغہ غائب ورتیندے ہن۔ انہاں پہلی دفعہ شاعر کیتے صیغہ مذکر تے محبوب کیتے صیغہ حاضر ورتئے اَتے محبوب کوں اگوں ہلہا تے گالھ مہاڑ کیتی ڈس۔ دیہاتی علامتی نظام اَتے لینڈ سکیپ چھوڑ کراہیں خرم پہلی دفعہ سرائیکی شاعری وچ شہری ماحول، کلچر تے لینڈ سکیپ پیش کیتے جیڑھا جو ہکے دور دی شاعری وچ ہک تحریک دے طور تے واہندا نظر آندا پئے۔ ڈھیر سارے شاعر جنہاں وچ حسن رضا گردیزی، عابد عمیق، رفعت عباس، اکبر ہاشمی، زبیر احمد، اسلم جاوید چانڈیو، اتے خالد اقبال وغیرہ شعوراایں تحریک دا حصہ بنڑدے ہن۔ خرم دا دور اسلاف کنوں فکری فیضان قبول کرنڑ دا چھیکڑی ویلا ہے۔ ایندے بعد سرائیکی شاعری نویں رنگیں وچ رنگی نظردی ہے۔ خرم کول بیان دی بے تکلفی علی حیدر ملتانی آلی ہے۔ محبوب دے نازو انداز تے خرم وی علی حیدر نال کلی گسدا پئے اُوندیاں اداواں تے ویہنڑ دھرم ونجائی کھڑے ہک تقابلی اُڈیل ڈیکھو:

ہُنڑ کیکوں ہوش نمازاں دے
کٹھے پئے ہیں یار دے نازاں دے
مچھی وانگوں پئے تڑپھاندے ہیں
اُٹھے ویلے گُسدے راہندے ہیں
رَت روندے ہیں جتھ پاہندے ہیں
ایہے سُکھ ہن محرم رازاں دے

ایں فکر کوں نبھاونڑ سانگے علی حیدر دے بیان وچ بے تکلفی دے نال نال اُوندا عہد تے ماحول دی جھاتیاں پیندا کھڑے جیندے کنوں خرم متاثر نظردے:

ذ: ذرا جلوہ گولڑی تیڈا ڈٹھا بھل گئے سنسار ڈوہیں
ہک صوتی ہا ڈٹھا بھلے تسبیح تے زنار ڈوہیں
"میں" لٹ لئی تے لڑدے چھوڑے کافر تے دین دار ڈوہیں
ڈوہاں نیناں حیدر گھیر ماری اوہ دل توں پئے پار ڈوہیں

سرائیکی شاعری دے پنجویں دور تے ترقی پسند تحریک موجب کلاسیکل شاعری دے اثرات گھٹے ہن۔

زریں دور دی کوئی صنف ماسوائے کافی ہُݨ نئیں لکھی ویندی پئی۔ ''جیون جوگ'' دے حوالے نال جدید کافی متعارف تھیندی پئی ہے جیندے وچ رفعت عباس، اشولال، عاشق بزدار، خالد اقبال، عبداللطیف بھٹی، سعید سانول، ارم اجمل، ملک سلیمان سہو، امتیاز فریدی، سجاد بری تے غضنفر عباس وغیرہ کافیاں لکھیاں ہن۔

علی حیدر ملتانی بارے ایہہ آرٹیکل لکھݨ دا مقصد سرائیکی شاعری دے زریں دور تے خصوصاً علی حیدر دی بنہاں شاعراں نال فکری تقابلی اُڈیل پیش کرݨ ہے۔ اگلے مضمون وچ انشاءاللہ فنی تقابلی جائزہ پیش کریساں تے اپݨے ایں مضمون دے والے نال قارئین تے محققین نال بحث چھیڑ سگوں۔

۱۔ کیا پہلے چار عہداں دے مجوزہ اگوان شاعر درست ہن اگر نئیں تاں کیڑھا شاعر اپݨے دور دا اگوان ہے۔

۲۔ پنجویں دور دا اگوان شاعر کون بݨدے۔

۳۔ کیا علی حیدر ملتانی ڈوجھے دور دا اگوان شاعر ہے۔ جیکرا ہیں نئیں تاں کلاسیکل شاعری وچ اوندا کیڑھا مقام بݨدے؟

۴۔ کیا علی حیدر تے اُوندے بعد وچ آوݨ آلے شاعراں اُوندا فنی اثر قبول کیتے۔

۵۔ علی حیدر بارے میڈے تقابلی نظریات نال تہاکوں کیا کیا اختلافات ہن؟

ہک عظیم صوفی شاعر علی حیدر ملتانی

تحریر: ثمر عباس ہراج

صوفی شاعر علی حیدر ملتانی 1690ھ اچ چونترہ قاضیاں ملتان اچ جمیا تے بہوں عرصے تائیں اپنے آبائی قصبے چونترہ قاضیاں اچ رہ علی حیدر ملتانی او گمنام شاعر تے صوفی ہن جنہاں کوں بہوں گھٹ لوک جانڑدے ہن۔ وستیاں اچ گوٹھاں اچ عموماً فقیر لوک ملنگ وغیرہ جڈاں آندے ہن تاں ہک مخصوص الا نال علی حیدر ملتانی دا کلام گاندے ہن پہلے پہل تاں لوک انہاں شعراں آلے پاسے توجہ نہ ڈیندے ہن پر ہولے ہولے اتھوں دے وسنڑ آلے لوک انہاں بارے معلومات کٹھیاں کرنڑ لگ پئے بلکہ لاہور دے واسی جیڑا جو فضل دین ککے زئی دے ناں نال مشہور ہئی اونیں جڈاں کلام علی حیدر ملتانی سُنڑاں تاں انہاں کلام حیدر چھاپنڑ دی آہر کیتی تے ایں کم کوں توڑ چڑھایا۔ انہاں علی حیدر دا کلام قوالیاں اچوں کٹھا کیتا تے کجھ اصلی نسخے وی انہاں کوں ملے تاں انہاں ہک باقاعدہ مجموعہ ابیات حیدر دے سرانویں نال چھاپ ڈتا۔ علی حیدر دی اولاد علی حیدر ملتانی دی حیاتی تے شاعری بارے کوئی زیادہ مواد تاں نہ ڈے سگی پر انہاں کوں اتنا معلوم ہئی جو انہاں دا بزرگ ایں دور اچ گزرا ہے۔ علی حیدر ملتانی قاضی ہن انہاں دی ایں محبت تے عقیدت دا اندازہ ایں شعر نال لایا ونج سگدے۔

کیہا غم خوف اُساں نوں جے شاہ محی الدین اُساڈ ڑا ہے

شاہ عبد القادر جیلان دا جے لطف امین اُساڈ ڑا ہے

عی حیدر بارے ہک معروف پنجابی تے اردو شاعر مولانا وقار انبالوی آکھیا ہئی جو لفظاں دی ترتیب تے زبان دی شائستگی دا تعلق حبیب قاضی نال ملدا جُلدا اہے تے اپنے بیان تے اظہار اندر ہک حافظ نظر آندا ہے۔

کوئی شک دی گالھ نیں جو علی حیدر دا اے سٹائل اپنی خوبصورتی تے شان پاروں ہر پڑھنڑ آلے کوں چنگا

لگدا اے اُنہاں دا کمال ہے جو او اپنے کلام دے ذریعے اپنے مذہب کوں ہندوواں دے مذہب توں اُچاڑ کھاون کیتے کاریگری تے کمال نال ہیر دے موہنوں اکھویندا ہے۔ جیندا نمونہ حاضر ہے

الف ۔ ایہہ بھن بھیڑے بٹھ پئے کوڑ دا راہ بتاوندے نی
سو پھٹے منہ انہاں کافراں دا سبھ کوڑ دکوڑ کماوندے نی
چوچک دے گھر کھیڑیاں دے ایہہ نت بچارے آوندے نی
ہیر سو نیتر انتر سہندے گن گُن گنڈھیں پاوندے نی
کے رمز دے نون دکھ سکھ نیں کیوں ہڈیاں گنگا پاوندے نی
جنج کھیڑیاں دی مینوں حیدر مول نہ بھاوندے نی

علی حیدر دے کلام دا ڈوجھا نمونہ

کوڑ ا گھوڑا کوڑا جوڑا کوڑا شاہ سوار
کوڑے باشے کوڑے شکرے کوڑے میر شکار
کوڑے ہاتھی کوڑے لشکر کوڑے فوج کٹار
کوڑے سوہے کوڑے سالو کوڑے سوہنے پار
کوڑے چوڑے کوڑے بیڑے کوڑے ہار سنگار
کوڑے کوٹھے کوڑے ممٹ کوڑا اے سنسار
حیدر آکھے سبھ کجھ کوڑا سچا ہک کرتار
وڈا نبی ؐ محمد سچا سچے اس دے یار

اللہ اُتے حیدر دے ایمان دا روپ اسا کوں سچ دے راہ دا درس ڈیندا نظر آندا ہے۔

علی حیدر ملتانی ہک بہوں چنگا سنگیت کار وی ہئی کیوں جو انہاں دے کلام سی حرفیاں دا انداز جئیں ردھم اچ ہے جو خود بخود گاون تے جھومن کوں دل کریندا ہے یعنی ایں کلام کوں پڑھن آلا بے ساختہ گاوݨ دی کوشش کریندا ہے اے انہاں دے کلام دا کمال ہے۔

علی حیدر ملتانی نے اپنی شاعری کیتے ملتانی رنگ کوں چنڑیا کیوں جو ایں لہجے اچ مٹھاس تے رچاؤ پاتا ویندا ہے۔

علی حیدر ملتانی عربی تے عالم تے حافظ وی ہن جتھوں اے معلوم تھیندا ہے جو صوفی قرآن تے حدیث کوں

کیویں تے کیڑھی طراح سمجھدے ہن۔

جیندی وجہ کنوں علی حیدر دی ہیر ڈوجھیاں ہیراں توں علیحدہ ہے۔

خلق خدا دی علم پڑھدی ساکوں اک مطالعہ یار دا اے

جتھاں کھول کے عشق کتاب بیٹھی صفحے صرف سبھ وسار دا اے

جتھاں یار دے ناں دا سبق پڑھیا اتھے جا نہ صبر قرار دا اے

حیدر ملاں توں فکر نماز دا اے انہاں عاشق طلب دیدار دا اے

ڈوجھے پاسوں وسیب وطن دی محبت دا اے انداز جو جڈاں دی لٹی گئی تاں انہاں دا اظہار غصے نال حکمراناں مہارجیاں دے خلاف لکھ تے کیتا۔

ب۔بھئی زہر نہیں جو کھا مرن کجھ شرم نہ ہندوستانیاں کوں

علی حیدر ملتانی وسیب دے سچے تے کھرے انسان ہن تے ہمیشاں امن محبت دا درس ڈیندے نظر آئے ہن

علی حیدر ملتانی پچانوے سال دی عمر اچ ایں فانی دنیا کوں چھوڑ تے اللہ دی راہ آلے پاسے ٹر گئے تے انہاں دا مزار موجودہ ضلع ٹوبہ ٹیک سنگھ دی ہک وستی موضع قاضی غالب اچ موجود ہے جیڑھا جو کئی زمانے ضلع ہٹان دا حصہ رہیا ہے۔

جیندے پاروں علی حیدر خود علی حیدر ملتانی لکھن تے فخر محسوس کریندے ہن۔

"علی حیدر ملتانی" ہک تر دی جہات

لیہ دالعل

ہوں ساریاں نشابر حقیقتاں عام حالات اچ ہوں سارے لوکاں دی دید کنوں اُوڈھر رہندن۔ شاعر تے ادیب کہیں وسیب دا سرمایہ، تر کہ اتے پچھانواں ہوندن۔ خوش قسمت ہوندن اُولوک جیڑھے وسیب دی دھرتی تے چندر وانگوں چمکدن۔ ہوں سارے شاعر اینجھے ہوندن جیہاں دا کلام تاں ہر زبان تے آکے لافانی تھی ویندے بھل انہاں دے بارے ہوں گھٹ لوکاں کوں تفصیل نال علم ہوندے۔

علی حیدر ملتانی اَتے مغلیہ دور، سکھیں دی شورش، نادر شاہ دے حملے ہک ہے دا حوالہ ہن، علی حیدر گیلانی خاندان نال تعلق رکھدا ہا۔ راوی دی کندھی تے سندھلیانوالی دی رہن والے ہن۔

آپ خواجہ غلام فریدؒ کنوں پہلے تھی گذرن حافظ جمال اللہ ملتانی مولوی لطف علی اتے عبدالحکیم اَتے خواجہ نور محمد مہاروی دے ہم عصر تے سنگتی ہن پہلوانی نال وی چس رس رکھدے ہن۔

اپنے علاقے دے مہاندرے تاں ہن سو ہن سرائیکی شاعری دے اگوانیں، موہری اَتے مہاندرے لوکیں وچ شمار تھیندن۔

علی حیدر تصوف وحدت الوجود دے قائل ہن ایں سانگے انہاں دا سارا کلام صوفیانہ اتے عشق حقیقی تے مبنی ہے۔ اُنہیں عشق مجازی دا آسرا نی گھدا۔ سی حرفیاں اَتے شعر آکھین، جیندے وچ تل وسیب دے ڈکھڑے، پند نصیحت اتے ہدایت کوں اپنی شاعری دا مُنڈھ بنائے۔ غور وفکر، فلسفہ وحدانیت، حسن حقیقی اَتے عشق داز ور شور ہے۔

احمد ندیم قاسمی فرمیندن جو علی حیدر دے کلام دے وچ فلسفہ تے تصوف دے نال نال لذت چس اَتے تازگی دے سوہنپ دیاں چھولیاں وی ہن جیڑھیاں میر، غالب، اتے اقبال دے کلام اچ ملدین۔

ڈاکٹر کرسٹو فر شیکل اپنی کتاب سرائیکی مرثیہ دے باب بعنوان ''سرائیکی شاعری لکھدن قسمیں کنوں اسلوں بہوں اہم صوفیانہ دی ڈو اصناف ڈوہڑے اُتے کافی ہن۔ انہاں دے وچ مقامی عشقہ مشہور داستانیں دی ہیروئناں (محبوبہ) دے نین نقش روپ سروپ اُتے سنگھار کوں علامتیں ریت ورت کے محبوب حقیی دے عشق دی گول سرائیکی ادب کوں اسمان تے پُچاڈ تے۔ انہیں صوفی شاعریں، اچ سبھنا کنوں مشہور شاہ عبداللطیف بھٹائی ہن جیڑھے اپنے صوبے دے بہوں مہاندرے قومی ہیرو ہن۔ سرائیکی دے وچ وی بہوں صوفی شاعر تھی گذرن جنہاں وچوں ترائے بہوں مشہور ہن اُتے او سرائیکی زبان دی شاعری وچ آپو آپنی جاہ سرائیکی دے اگوان بنڑ جنہاں اچ علی حیدر ملتانی، سچل سرمست، سئیں جیڑھے سندھ دے سرائیکی اثنا عشری تالپور خاندان دے دنیلے تے تعلق والے ہن انہاں دے بعد خواجہ غلام فرید سئیں جیڑھے ریاست وچ رہندے ہن اتے اتھوں دے نواب انہاں دی روحانی حکومت دے قائل ہن اتے انہاں دا مقام سرائیکی علاقے اچ ایویں ہے جیویں سندھ اچ شاہ ''لطیف'' علی حیدر ملتانی دے کلام دی فنی بلندی اتے اوندے مقام مرتبے وچ کئی شک نی بھل جیڑھا اسلوب علی حیدر سئیں نپیا اتے جیڑھے رستے تے اُوڑدے رہے سرائیکی وسوں وچ ہک بیا مہاندرا ناں حضرت سلطان باہو دا ہے جیڑھے علی حیدر کنوں گھٹو گھٹ پنجاہ سٹھ سال اگیں اوں راہ توں لنگھ گئے ہن انہاں دا کلاسی حرفیاں تے مبنی اُتے اوندے اندروی ہک انوکھڑی چس رس ہی موسیقیت تے عنائیت ''تصوف، فلسفہ اتے پندونصائح ہن۔

علی حیدر دے کلام اچوں نمونہ ڈیکھدے سے

اتھے اُوتھے اُساں آس تیڈی اتے آسرا تیڈڑے زور دا ای
میہیں سبھ حوالڑے تیڈڑے نی اُساں خوف تاں کھنڈڑے چور دا ای
توں ہیں سواب جواب سبھو سانوں ہول ناں اوکھڑی گور دا ای
علی حیدر نوں ہک تیڈڑی اے تیڈی باجھ ناں سائل ہور دی اے

اینویں ہک ٹی سی حرفی ڈیہدے ہیں۔

علی حیدر دا کلام

احد دے وچ میم رکھیں تے احمد نام کہاندا اے

اساں ہک ہک مصرعہ کہدے۔ مضمون واحد ہے، فلسفے تے گہرائی دی گالھ ہ پر مطلب ہکو۔

اینویں ای ملاحظہ کرو۔

عشق دیاں اَولڑیاں گلاں جیڑھا شروع تھیں دور ہٹاوے ہو

عشق دی منزل اوکھی ھِ متاں سوکھی ڈِیکھ تے بھُل پونویں

ہیں شان گھٹانوݨ مقصود نی صرف سوچ دی ہک چھولی پیدا کرݨ مطلوب ہے۔

جو انداز اسلوب اتے مطلوب ہکہ ے مفہوم جُدا تھی سگدے۔

بہر حال علی حیدر سئیں دا کلام اَتے اُنہاں دی حیاتی اے گواہی ڈِیندن'' جو آپ پابند ہونوݨ دے نال نال وسیب دے رنگیں کوں وی اُجاگر کیتے اتے ایہو ہک رنگ اپݨے کن پچھلیں گذریل صوفی شاعریں کنے نویکلا ھِ۔

چھݨ چھݨ چوڑا تے گھُم گھُم چائی اے گھُبکار مدھانی دے نی
اے گھُجرے ہاسے لال لباں دے تے غمزے نگہ مستانی دے نی

ہیا آہدن۔

اے ایرانی نادر ظالم کوہندے مول ناں سنگدے نی
دل دی دلی لُٹ گھِدونے حیدر ہیا کیا منگدے نی

علی حیدر دی شاعری دا ہک ہیار رنگ ڈِیکھواَتے اُوندا تقابل میاں محمد بخش دے کلام نال کرینددے ہیں

نت ناں ماہی نت ناں منجھیں تے نت ناں ساوڑے تلھوے نیں
نت ناں خوشیاں تے نت ناں غمیاں تے نت ناں کم سولڑے نیں
نت ناں میڈی نت ناں تیڈی تے نت ناں ونگڑے چھلڑے نیں
علی حیدر آکھے کر عمل چنگے تیکوں موت سنہیڑے گھلوے نیں

میاں صاحب فرمیندن۔

سدا ناں باغیں بلبل بولے سدا ناں باغ بہاراں
سدا ناں ماء پیو حسن جوانی سدا ناں صحبت یاراں

علی حیدر سئیں دا کلام سی حرفیاں اَتے کجھ متفرق اشعار تے مشتمل ہے پہلی سی حرفی اچ ہک اضافی مصرعہ.....

اَن بَن اِن بن اُن بَن تھیں اک سمجھ ساڈڑی رمز میاں

اے لوظیں دی تکرار تھئی ہے جیڑھی انوکھی اَتے نویکلی ھِ اَتے مصرعہ بذات خود ہک رمز ھِ جیندا انداز اَتے اُوخد نبھاں صوفی شاعراں دے کلام اچ نی مِلدا

علی حیدر دے کلام دی وڈی خوبی تشبیہاں، تمثیلاں اُتے استعاریاں دا ورتاء ہے۔ وڈی ہنر مندی اُتے کاریگری دے نال لفظ چُنڑ کے کلام کوں ٹھہائے تے سُہائے نے۔ انہاں شیاں رَل کے تلقین، ہدایت اُتے نصیحت اچ غنایت اتے موسیقیت پیدا کیتی ہے۔

ع عنایت رب دی ہووے اینویں ای فضل کریندے چا
تخت ہزارے توں رانجھن سڈ کے ہیر سیال ملیندے چا
عشق اُساڈے چھڑن کارن میں دے نال چھڑیندے چا
واہ واہ کم اللہ دے حیدر آپے جوڑ جُوڑیندے چا

ایں حرفی دے سارے مضمون دا نچوڑ چھیکڑی مصرعے اچ ہے خُد آپ فرمیندا اپنے کلام دے بارے جو میڈا کلام راز رموز دا خزانہ ہے اتے انہاں کوں ڈوہڑے سمجھ کے ونا نہ چھڑا ہے اے دلبر جانی (رب سوہنے) دے سنیہے ہن۔

سچ آکھیے علی حیدر منصوبہ اینویں تاں انا الحق دا نعرہ مار کے سُولی تے چڑھ گیا۔ بنھاں صوفی شعراء دے وانگ علی حیدر ملتانی ہیر رانجھے کوں اپنی شاعری دے وچ استعارے دے طور تے جاہ ضرور ڈتی ہے پر جتھاں بہوں ضروری سمجھے۔

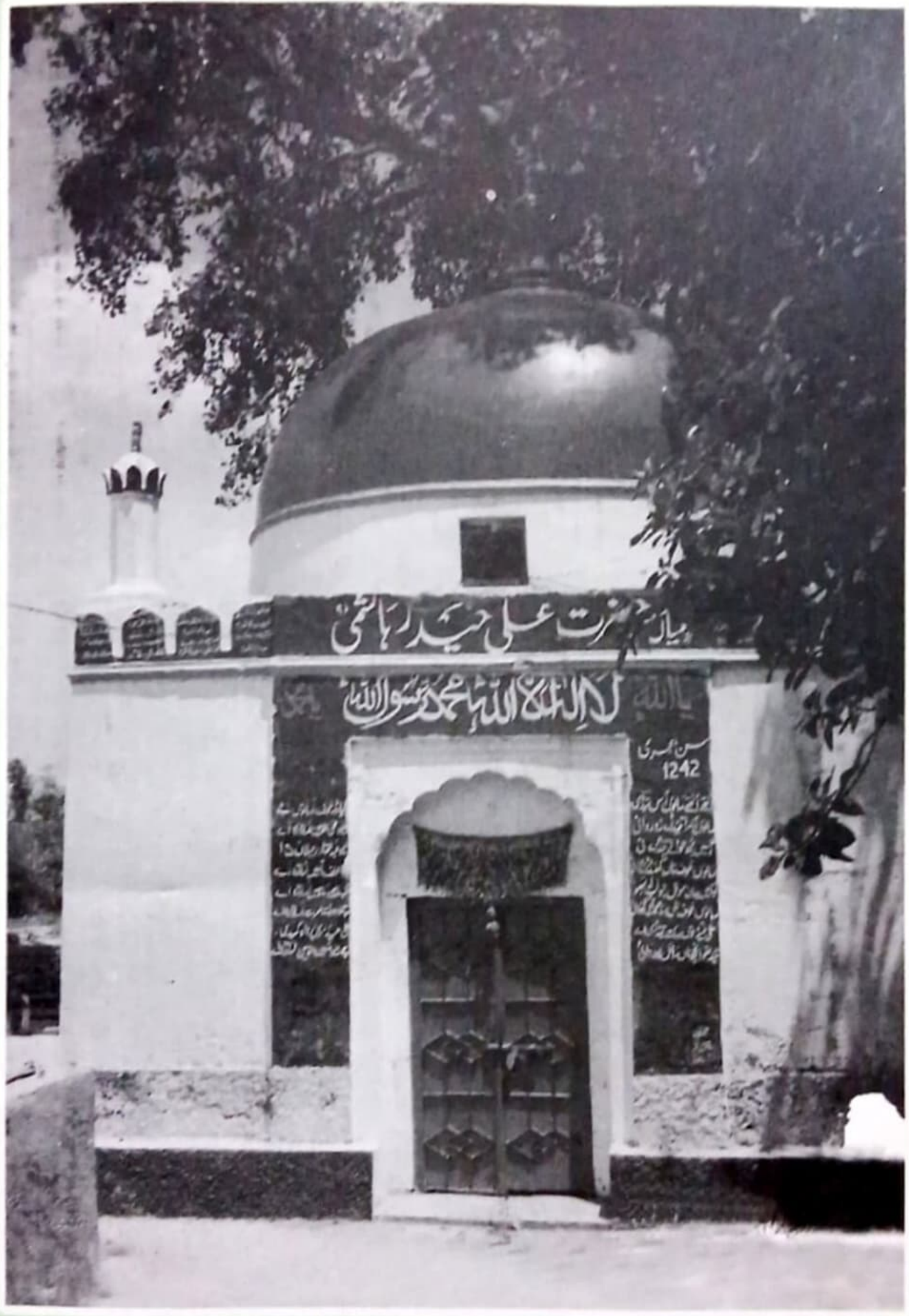
علی حیدر اپنی شاعری وچ تریمت دا تذکرہ تشبیہ تے استعارے دے رنگ اچ کیتے بھل اپنے تصوف دے رنگ کوں مجاز دا زنگال نی لگن ڈتا۔

خ خوش وَسے او دیس راوی جتھے وسدیاں کل کنواریاں نی
گھڑا گھن تے ڈھاکاں تے چاڑن ڈونیناں دیاں ماریاں نی

علی حیدر لوکاں تائیں اپنی گالھ پُجانون سانگے عام لوکاں دی زبانی تے انداز اختیار کیتا۔ نصیحت، سیاسی تے سماجی مسائل وسیب دیاں ریتاں رسماں اُتے تہذیب ثقافت دے حوالے اتے خصوصاً عشق حقیقی تے اُوندے تقاضے اے سبھ سئیں علی حیدر دی شاعری وچ بھرنویں ڈسدن اتے اے رنگ انجوانج کرن دی بجائے علی حیدر ملتانی انہاں کوں وڈے سوہنپ نال ہک جاہ کر کے سرائیکی شاعری کوں ہک اَن کھُٹ نویں سُنجان ڈتی۔

نوٹ: اے مضمون علی حیدر ملتانی دے فن راہیں بنھیں لوکیں کوں لکھن سانگے چھاپا گئے۔

درگاہ حضرت علی حیدر ملتانیؒ

قاضی اللہ بخش سجادہ نشین درگاہ عالیہ

رابطہ: 03017672234